

Mağrib ve Kuzey Afrika Mushaflarında Takip Edilen İmam Hebtî'nin (ö. 930/1523) Vakf Sistemi ve Vakf-İbtidâ İlmindeki Yeri

The Wakf System of Imam Hebtî (d. 930/1523)
Followed in the Maghrib and North Africa Mushafs
and Their Place in the Waqf-İbtida Science

Dr. Öğr. Üyesi Alaaddin SALİHOĞLU¹

¹Dumlupınar Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Kütahya
· alaaddin.salihoglu@dpu.edu.tr · ORCID > 0000-0002-2390-6679

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 16 Ocak/January 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 29 Mart/March 2023

Yıl/Year: 2023 | Sayı – Issue: 54 | Sayfa/Pages: 237-260

Atıf/Cite as: Salihoğlu, A. "Mağrib ve Kuzey Afrika Mushaflarında Takip Edilen İmam Hebtî'nin (ö. 930/1523) Vakf Sistemi ve Vakf-İbtidâ İlmindeki Yeri" Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 54, Haziran 2023: 237-260.

MAĞRİB VE KUZEY AFRIKA MUSHAFALARINDA TAKİP EDİLEN İMAM HEBTÎ'NİN (Ö. 930/1523) VAKF SİSTEMİ VE VAKF-İBTİDÂ İLMİNDEKİ YERİ

ÖZ:

Tecvid ve kırâat ilimleri içerisinde önemli bir yere sahip olan vakf-ibtidâ ilmi, Kur'an'ın doğru okunması ve âyetlerdeki murâd-ı ilâhînin anlaşılması noktasında büyük katkı sağlamaktadır. İslamiyet'in erken dönemlerden itibaren bu ilim dalında farklı âlimlerin çeşitli çalışmaları olmuştur. Bu bağlamda önemli katkıları olan kişilerin başında hicrî IX. asır Fas âlimlerinden Muhammed b. Ebî Cum'a es-Semâtî el-Hebtî (ö. 930/1523) yer almaktadır. Onun kurmuş olduğu vakf sistemi Mağrib merkezli Kuzey Afrika bölgesinde tercih edilen hemen hemen tek sistem olmuştur. Öyle ki bugün söz konusu bölgede yedi kırâat imamından Nâfi' el-Medenî (ö. 169/785) kırâatine göre basılan mushaflarda Hebtî'nin vakf sistemi ve sembolü uygulanmakta ve yüzyıllardır bölge Müslümanları bu sisteme bağlı kalarak Kur'an okumaktadırlar.

Hebtî'nin vakf sisteminin inceleneceği bu çalışmada, öncelikle vakf-ibtidâ ilminin gelişmesi ve tarihsel süreci, yanı sıra vakf işaretlerinin mushaflara yansımaları açısından oluşan vakf ekolleri üzerinde durulmuştur. Daha sonra İmam Hebtî'nin hayatı, hocaları, talebeleri ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Ardından Hebtî'nin vakf sistemi ele alınarak bu sistemin ortaya çıkışındaki sebep ve saiklere yer verilmiş, bölgede tercih edilmesinin nedenleri değerlendirilmiştir. Bununla birlikte Hebtî'nin vakf sisteminin genel özellikleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmada yöntem bakımından mukayese ve tarama metodu kullanılmıştır. Bu bağlamda bir âyetin vakf konusunda tahlili yapılırken müfessirler ile vakf âlimlerinin görüşlerine yer verildikten sonra Hebtî'nin sistemini esas alan mushaflar ile bu sistemi esas almayan mushaflar arasında genel bir mukayese yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mağrib ve Kuzey Afrika, Vakf-ibtidâ, Hebtî, *Takyîdü Vakfi'l-Kur'ân*, Nâfi' el-Medenî.

THE WAKF SYSTEM OF IMAM HEBTÎ (D. 930/1523) FOLLOWED IN THE MAGHRIB AND NORTH AFRICA MUSHAFS AND THEIR PLACE IN THE WAQF-IBTIDĀ SCIENCE

ABSTRACT:

The science of waqf-ibtidā, which has an important place in the sciences of tajwīd and qirāʾat, makes a great contribution in ensuring the correct reading of the Qurʾān and the understanding of the divine purpose in the verses. Since the early periods of Islam, there have been various studies of different scholars in this branch of science. Hijri IX. century Moroccan scholar Muhammad b. Ebī Cumʿa al-Habtī (930/1523) came and the waqf system he established became almost the only system preferred in the Maghrib-centered North Africa region. So much so that today, in the mushafs published according to the recitation of Nāfiʾ al-Madanī (d.169/785), one of the seven imams of qirāʾa, in the region in question, the waqf system and symbol of Habtī are applied and the Muslims of the region have been reading the Qurʾān by adhering to this system for centuries.

In this study, in which Habtī's waqf system will be examined, first of all, the development and historical process of the science of waqf-ibtidā, as well as the waqf schools in terms of the reflection of the waqf signs on the mushafs are emphasized. Afterwards, information was given about Imam Habtī's life, teachers, students and works. Afterwards, Habtī's waqf system was discussed and the reasons and motives for the emergence of this system were given, and the possible reasons why it was preferred in the region were evaluated. Afterwards, the general features of Habtī's waqf request were tried to be revealed. In the study, comparison and scanning method were used in terms of method.

Keywords: Maghrib And North Africa, al-Waqf and al-ibtidā, al-Habtī, *Taqyīdu Waqfi'l-Qurʾān*, Nāfiʾ al-Madanī.

GİRİŞ

Tecvid ve kıraat ilminin temel meselelerinden biri kabul edilen vakf-ibtidā ilmi; âyetlerin mânasına, müfessirlerin görüşlerine, Arapçanın doğru dil kullanımına ve kıraat farklılıklarına riayet ederek doğru yerlerde vakf yapılmasını sağlayan bir ilim dalıdır. Bu ilim sayesinde Kurʾân'ın en iyi biçimde tilaveti, mânasının anlaşılması ve ondan hüküm istinbatı gibi maksatlara ulaşılır ve hataya düşmekten güvende olunur.^[1]

^[1] Bk. Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Qurʾân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl

Hız. Peygamber, sahabe ve tâbiîn tarafından Kur'ân tilâvetinde icra edilen vakf-ibtidâ ilmi, İslâm'ın erken döneminde şifâhî olarak uygulanmış ve daha sonraki nesillere aktarılmıştır. Müşâfehe yoluyla intikal eden bilgiler, Hicrî II. asırdan itibaren âlimlerin kaleme aldıkları eserlerle müdevven bir ilim hüviyeti kazanmıştır. Bu süreç içerisinde telif edilen ilk vakf-ibtidâ eserleri her ne kadar günümüze ulaşmasa da ihtiva ettiği bilgilerin bir kısmı sonraki dönemlerde kaleme alınan eserler tarafından nakledilmiştir.^[2] Günümüze ulaşmayan bu müellefatın akabinde daha sonraki süreçte de vakf-ibtidâ ile ilgili telif hareketi devam etmiştir ki IV. asrın başlarından itibaren bu ilim dalına ait mufassal ve daha kapsamlı eserler ortaya çıkmıştır. Ebû Bekr İbnü'l-Enbârî'nin (ö. 328/939) *Kitâbü İzâhî'l-vakfi ve'l-ibtidâ*, Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın *el-Kaṭ' ve'l-i'tinâf*, Ebû Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) *el-Müktefâ fi'l-vakfi ve'l-ibtidâ*, Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî'nin (ö. 560/1164) *İlelü'l-vukûf* ve bu çalışmada vakf sistemini ele alacağımız Hebtî'nin *Vakfu'l-Kur'ân* adlı telifleri, günümüze ulaşan ve vakf-ibtidâ ilminin vazgeçilmez ana kaynaklarını teşkil eden eserlerdir.^[3] Bu dönemde müelliflerin her biri kendi vakf sistemini kurmuş ve buna göre vakf çeşitlerini tespit etmişlerdir. Eserlerinde, mushaftaki tertip sırasına göre her bir sureyi ele alarak vakfın denk geldiği ilgili kelime önüne vakf çeşidini/derecesini belirtmişlerdir. Söz konusu vakf dereceleri ileriki süreçlerde birtakım semboller kullanılarak mushafra aktarılmaya başlanmıştır.^[4]

Kaynaklarda sembollerin mushafra yansımaları bakımından Secâvendî'nin yaşadığı hicrî VI. asra kadar bu alanda yapılan herhangi bir çalışmadan bahsedilememektedir. Secâvendî; vakf-1 lâzım için (م), mutlak için (ط), caiz için (ج), mücevvez li-vech için (ز), murahhas zarureten için (ص) ve gayr-1 caiz için (ال) işaretlerini kullanmıştır. Gerek vakf sistemiyle gerekse de vakf türlerini ifade eden sembolleriyle büyük bir şöhret kazanan Secâvendî'nin bu uygulaması ilk olarak Mâverâünne-

İbrâhim (Kahire: Dâru't-Türâs, ts.), 1/339.

[2] Nitekim günümüze ulaşan literatürde bu hususu teyit edecek oldukça fazla örnek mevcuttur. Örneğin; Bakara suresinin (ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ) âyetinde yedi kırâat imamından Nâfi' el-Medenî'nin (لا ريب) üzerine vakf yaptığı ve bu vakfın Nâfi'a göre tam olduğu Nehhâs ve Dâni'nin eserlerindeki nakillerden anlaşılmaktadır. Böylece İmam Nâfi'in günümüze ulaşmayan *Vakfu't-tamam* adlı eserindeki söz konusu âyetle ilgili bilgiye sonraki dönemlerde telif edilen eserler aracılığıyla ulaşılmaktadır. Bk. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Nehhâs, *Kitâbü'l-Kaṭ' ve'l-i'tinâf*, thk. Abdurrahman b. İbrahim el-Matrûdî (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1992), 13; Ebû Amr Osmân b. Saîd ed-Dâni, *el-Müktefâ fi'l-vakfi ve'l-ibtidâ*, thk. Cemâl M. Şeref (Tanta: Dâru's-Sahâbe, 2006), 16; Ahmed b. Muhammed el-Üşmûnî, *Menârü'l-hüdâ fi beyâni'l-vakfi ve'l-ibtidâ* (Mısır: Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1973), 6.

[3] Vakf-ibtidâ alanında telif edilmiş eserler hakkında daha geniş bilgi için bk. Müsâ'id b. Süleyman et-Tayyâr, *Vukûfu'l-Kur'ân ve eşeruhâ fi't-tefsîr* (Medine: Mucemme'ul-Melik Fehd li tıbbâti'l-Mushafî's-Şerîf, 1431), 67-94.

[4] Vakf tasnifleri, dereceleri ve sembolleri hakkında geniş bilgi için bk. Veli Kayahan, "Vakf ve İbtidâ İlmi ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (ts.), 299-341; Tayyâr, *Vukûfu'l-Kur'ân*, 241-255.

hir ve civarında ortaya çıkıp orada yaygınlaşmış, zamanla önce Hindistan bölgesine, sonra da -Mağrib bölgesi hariç- tüm İslam merkezlerine taşınmıştır.^[5]

Hicrî XIV. yüzyılın başlarından itibaren Mısır, Şam ve Hicaz gibi bölgelerde mushafları inceleme komisyonları veya belli ilim adamları marifetiyle yeni çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda vakf-ibtidâ ilminin ana kaynaklarına başvurulmuş Secâvendî sistemi gözden geçirilmiş, birtakım eklemeler ve çıkarmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların sonucunda hem vakf yapılması gereken yerler bakımından hem de kullanılan vakf sembolleri açısından değişikliğe gidildiği rahatlıkla söylenebilir. Ne var ki bu çalışmalarda her ne kadar bazı yeni semboller ve yeni vakf yerleri tespit edilmiş olsa da bu vakf sisteminin Secâvendî'den ilham aldığı, onun çalışmaları ışığında ilerlediği göz ardı edilmeyecek bir gerçektir.^[6]

Mağrib ve Kuzey Afrika bölgesine gelince; bu bölge mushaflarında hicrî X. asrın ikinci yarısına kadar herhangi bir vakf işaretinin kullanılmadığını söylemek mümkündür. Kaynaklarda, söz konusu bölge mushaflarında X. asrın ikinci yarısından itibaren Muhammed b. Ebî Cum'a es-Semâti el-Hebtî'nin vakf sistemi atığının esas alındığı ve bu doğrultuda işaretlemelerin yapıldığı bilgisi yer almaktadır.^[7] Makalenin ana konusunu teşkil eden Hebtî vakf sistemi aşağıda detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Netice olarak günümüzde İslam dünyasında basılan mushaflara bakıldığında vakf işaretleri açısından üç temel sistemin takip edildiğinden bahsetmek mümkün olacaktır. Bunlar: 1. Secâvendî'nin sistemini birebir veya büyük bir oranda uygulayan ekol. Nitekim Hindistan, Pakistan, Türkiye ve İran'da basılan mushaflar bu sisteme örnek teşkil etmektedir. 2. İbnü'l-Enbârî, Nehhâs, Dâni ve Üşmûnî gibi âlimlerin vakf-ibtidâ konusuna ait görüşlerini esas kabul etmekle birlikte vakf konusunda içtihat yoluna giden ekol. Mısır reisülkurrâsı Muhammed b. Ali b. Halef el-Hüseynî el-Haddâd (ö. 1357/1939) tarafından yazılan Mushaf, bu ekolün ilk örneğini temsil etmektedir. Nitekim Mısır, Şam ve Medine'de basılan mushaflar bu türdendir. Çalışmamızda bu ekole *Medine ekolü* ismi verilecektir. 3. Fas, Moritanya, Cezayir, Libya ve Tunus gibi Mağrib ve Kuzey Afrika bölgesinde basılan mushaflarda takip edilen Hebtî'nin vakf ekolü.

^[5] Muhammed Coşkun, *Mushaf Basımına Yansıyan Yönüyle Secâvendî'nin Vakf Sisteminin Yeniden Okunması Eleştiriler-Teklifler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018), 81-82.

^[6] Konu hakkında daha geniş bilgi için bk. Abdulfettâh el-Kârî, *et-Takrîru'l-'ilmi li-Mushafî'l-Medîneti'n-Nebeviyye* (Medine: Mucemmu'u'l-Melik Fehd li tibâ'ati'l-Mushafî'ş-Şerîf, ts.), 49-50; Tayyâr, *Vukûfu'l-Kur'ân*, 249-256; Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmî* (Ankara: Otto, 2016), 142-144; Coşkun, *Secâvendî'nin Vakf Sisteminin Yeniden Okunması*, 83.

^[7] Bk. el-Hasan b. Muhammed Vekkâk, *Takyîdü vakfî'l-Kur'ân'il-Kerim li'bni Ebî Cum'a el-Hebtî dirâse ve tahkîk* (Rabat: ed-Dâru'l-Mağribiyye li'l-Kitâb, 1991), 90-95; eş-Şeyh İbn Hanefiyye el-'Âbidîn, *Menhecîyyetü İbn Ebî Cum'a el-Hebtî fî evkâfî'l-Kur'ân'il-Kerim* (Cezayir: Dâru'l-İmam Mâlik, 2006), 81-85.

Çalışmamızda öncelikle Hebtî'nin hayatı hakkında bilgi verildikten sonra ana hatlarıyla Hebtî'nin vakf sistemi ve bu sistemin ortaya çıkışına etki eden unsurlardan bahsedilecek, vakf konusundaki yöntemi ve tercihleri tanıtılmaya çalışılacaktır. Çalışmanın sonunda konu hakkında bir değerlendirme yaparak Hebtî vakfî sisteminin genel bir fotoğrafı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. İMAM HEBTÎ'NİN HAYATI

Tam ismi Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Cum'a es-Semâtî el- Hebtî el-Fâsî olup Hebtî lakabıyla şöhret bulmuştur. Kaynaklarda hayatı hakkında birkaç satırı geçmeyen bilgilere göre o günkü Semâta kabilesine bağlı Ehbâta kesiminde, bugün Fas ülkesinin kuzeyinde bulunan Tıtvân (Tetuan) şehrinin güneyinde yer alan bölgede doğmuştur. Hicrî IX. yüzyılın ortalarında dünyaya gelen Hebtî, Fas'ın kuzeybatısında sembolik olarak Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Vattâsiler'in hüküm sürdüğü dönemde yaşamıştır. Şeyh Hebtî, hafızlığını kendi köyünde bitirdikten sonra yerleştiği Fas şehrinde ilmi tahsilini tamamlamış ve ölümüne kadar burada yaşamıştır. Zühd ve takvâsının yanı sıra nahiv hâkimiyeti, fıkıh, ferâiz ve bilhassa kırâat ilmindeki derin bilgisi sebebiyle kırâat konusunda ilim talebelerinin teveccühüne mazhar olmuştur. Ayrıca tasavvufî sırr ve halleri, mübarek bir zat olması ve hayırseverliğiyle tanınmıştır. İtikâdî mezhep bakımından Eş'arî olduğu bilinen Hebtî'nin, fikhî mezhep açısından da Mâlikî olduğu dile getirilmiştir.^[8]

Tabakat kitaplarında Hebtî'nin hocaları ve öğrencileri hakkında verilen sınırlı bilgiler de genellikle birbirinin tekrarı mahiyetindedir. Bu bağlamda Hebtî'nin tasavvuf ilmini Şeyh Abdullah el-Gazvânî'den; nahiv, fıkıh ve ferâiz ilimlerini Ahmed Razzûk el-Mısrâtî (ö. ?) ile eş-Şeyh et-Tarâbülsî el-Kebîr'den (ö. ?); kırâat ve vakf-ibtidâ ilimlerini Faslı büyük kırâat âlimi Ebû Abdillâh Muhammed b. Gâzî el-Miknâsî'den^[9] (ö. 919/1513) tahsil ettiği yönünde bilgiler mevcuttur.^[10] Ne var ki bu ilimleri hocalardan hangi düzeyde tahsil ettiği hususunda kayda değer bir bilgiye ulaşmak pek de mümkün değildir.

Ebû Abdillâh Muhammed b. Yusuf es-Senûsî et-Tilimsânî (ö. 895/1490), Ebû Muhammed Abdülvâhid el-Venşerîsî (ö. 955/1548) ve Ebû Abdillâh Muhammed

[8] Bk. Ahmed b. Muhammed el-Miknâsî, *Dürretü'l-ħicâl fi esmâir-ricâl*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebün-nûr (Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1971), 2/152; Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Selvetü'l-enfâs fi men ukbire mine'l-'ulemâ' ve's-şulehâ' fi Fâs*, thk. Muhammed Hamza el-Kettânî (Fas: el-Mevsû'a el-Kettâniyye li'Târîhi Fas, ts.), 2/76-78; Muhammed b. Muhammed Mahlûf, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fi tabakâti'l-Mâlikîyye*, thk. Abdülmeccid Hayyâlî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 1/400; Vekkâk, *Takyîdü vakfî'l-Kur'ân*, 18-25; Âbidîn, *Menhecîyyetü İbn Ebî Cum'a el-Hebtî*, 79; Sa'îd A'râb, *el-Kurrâ' ve'l-Kırâ'ât fi'l-Mağrib* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmiyy, 1990), 176-177.

[9] İbn Gâzî hakkında geniş bilgi için bk. Kettânî, *Selvetü'l-enfâs*, 2/82; A'râb, *el-Kurrâ' ve'l-Kırâ'ât fi'l-Mağrib*, 70.

[10] Kettânî, *Selvetü'l-enfâs*, 2/76-78; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye*, 1/400; Âbidîn, *Menhecîyyetü İbn Ebî Cum'a el-Hebtî*, 79-80.

b. Ali el-Endelûsî (ö. 975/1568) gibi âlimler, hayatını Kur'an ve kırâat hizmetiyle geçiren Hebtî'nin kırâat sahasında yetiştirdiği çok sayıdaki öğrencileri arasında yer almaktadır.^[11] Burada yeri gelmişken şu hususu da belirtmek gerekir ki Fas'ta müderrislik, kadılık ve müftülük gibi muhtelif görevlerde bulunan ve Hebtî'nin talebeleri arasında yer alan Venşerîsî, aynı zamanda Hebtî'nin akranlarından kabul edilmektedir.^[12] Şöyle ki; Hebtî'den kırâat tahsil eden Venşerîsî, aynı zamanda Hebtî'nin hocası İbn Gâzî'den kırâat okumuştur.^[13] Diğer taraftan Faslı hadis âlimi Kettânî (ö. 1345/1927), *Selvetü'l-enfâs* adlı eserinde Hebtî'nin öğrencilerinden Ebû Abdillâh es-Senûsî et-Tilimsânî'nin Cezayir'in batısında bulunan Tilimsân şehrinde Fâs şehrine gelip Hebtî'nin ortaya koyduğu vakf yerlerini tartışmak istediğini ve akabinde ikna olduktan sonra Hebtî vakf sistemine göre Hebtî'ye bir hatim okuduğunu zikretmiştir.^[14] Tilimsânî ile Venşerîsî gibi devrin önde gelen ilim adamlarının Hebtî'den kırâat tahsil etmesi, Hebtî'nin kırâat konusundaki derin bilgisine ve bu alandaki üstünlüğüne bağlanabilir. Öte yandan Kettânî'nin Tilimsânî'yle ilgili zikrettiği haber doğru kabul edilirse Hebtî vakf sisteminin erken dönemde yani sistemin vâzî'î hayattayken Fas dışındaki bazı Kuzey Afrika bölgelerine yayılmaya başladığı sonucuna ulaşmak mümkün olacaktır.

Hebtî, Zilkade 930/1524 yılında vefat etmiş, Fas şehrindeki Zerbatâniyye mahallesi yakınlarındaki Veliyyullah Ebû Zeyd el-Hezmîrî türbesine defnedilmiştir.^[15]

2. İMAM HEBTÎ'NİN ESERLERİ

Hebtî'nin tercüme-i hâlini ele alan eserlerde, hayatını teliften ziyade Kur'an ve kırâat tedrisatına adanmış olduğundan söz edilir. Kaynaklar, Hebtî'nin iki eserinden bahsetmektedir. Bunların ilki, *Takyîdü vakfi'l-Kur'an* ismiyle bilinen eserdir. Kimi âlimlere göre Hebtî, bu eserdeki vakf-ibtidâ ile alakalı bilgileri hocası İbn Gâzî'den telakki ederek bu kitapta kaydetmiştir. Ancak Faslı birçok araştırmacı bu eserin müellif tarafından bizzat kaleme alınmadığı, şifâhî nakil ve rivâyetlerle talebelere aktarılan bilgilerin öğrencileri tarafından yazıya döküldüğü kanaatinde dirler.^[16] Nitekim es-

^[11] Kettânî, *Selvetü'l-enfâs*, 2/76; Vekkâk, *Takyîdü vakfi'l-Kur'an*, 20; Âbidîn, *Menhecîyyetü İbn Ebî Cum'a el-Hebtî*, 80.

^[12] Venşerîsî hakkında geniş bilgi için bk. Kettânî, *Selvetü'l-enfâs*, 2/82, 162.

^[13] Bk. Âbidîn, *Menhecîyyetü İbn Ebî Cum'a el-Hebtî*, 80.

^[14] Kettânî'nin zikrettiği haberde, Hebtî'nin ortaya koyduğu vakf yerlerine itiraz eden Tilimsânî, Hebtî ile görüşmek üzere Fâs şehrine gelip söz konusu vakf yerleri hakkında onunla bir süre tartışır. Ardından Hebtî, itiraz edilen vakf yerleri için Tilimsânî'den levh-i mahfûza bakmasını ister. Habere göre levh-i mahfûza bakan Tilimsânî, Hebtî vakflarının levh-i mahfûzda kayıtlı olduğunu görür ve akabinde itirazlarından vazgeçerek Hebtî'nin vakf sistemine göre Hebtî'ye bir hatim okur. Bk. Kettânî, *Selvetü'l-enfâs*, 2/76; Vekkâk, *Takyîdü vakfi'l-Kur'an*, 19.

^[15] Bk. Miknâsî, *Dürrütü'l-ıhîcâl*, 2/152; Kettânî, *Selvetü'l-enfâs*, 2/76; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye*, 1/400; Vekkâk, *Takyîdü vakfi'l-Kur'an*, 19; Âbidîn, *Menhecîyyetü İbn Ebî Cum'a el-Hebtî*, 80; Arâb, *el-Kurrâ' ve'l-Kırâ'ât fi'l-Mağrib*, 177.

^[16] Bk. Âbidîn, *Menhecîyyetü İbn Ebî Cum'a el-Hebtî*, 80-81; Arâb, *el-Kurrâ' ve'l-Kırâ'ât fi'l-Mağrib*, 183.

erin Rabat el-Haseniyye Kütüphanesindeki el yazma nüshasının girişinde yer alan bilgiler de bu görüşü desteklemektedir. Hicrî 1330 tarihinde istinsah edilen nüshada هذا تقييدٌ وَقَبِ الْقُرْآنِ الْعَظِيمِ عَنِ الشَّيْخِ الْأَسْتَاذِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدَ بْنِ أَبِي جُمُعَةَ الْهَنْطَلِيِّ رَحِمَهُ اللَّهُ (ونفعنا به أمين قيده بعض طلبته) şeklinde Hebtî'nin, Kur'an'daki vakf yerleri hakkındaki görüşlerinin bazı talebeleri tarafından kaydedildiğine dair bilgi bulunmaktadır.^[17]

Muhtasar olan bu eserde, mushaftaki tertip sırasına göre her bir sure ele alınılarak surenin adı, bazen Mekkî veya Medenî olduğu zikredildikten sonra vakfın denk geldiği ilgili kelimenin önüne sadece bir nokta yazılarak vakf yeri olduğu gösterilmiştir. Vakf yapılması gereken yerlerdeki vakf çeşidiyle ilgili herhangi bir bilgi aktarılmadığı gibi yapılan tercihlerle alakalı herhangi bir ta'lil veya izah da yapılmamıştır. Ayrıca eserde söz konusu vakf yerleri belirtilirken nokta dışında herhangi bir işaret kullanılmamıştır. Örneğin; Fatiha suresindeki vakf yerleri (سورة الضالين. نستعين. الدين. الفاتحة الدين. نستعين. الضالين) şeklinde gösterilmiştir.^[18]

Eser, 1991 yılında el-Hasan b. Muhammed Vekkâk tahkikiyle *Takyîdü vakfi'l-Kur'an'il-Kerim li'bni Ebî Cum'a el-Hebtî dirâse ve tahkik* adı altında basılmıştır. Diğer taraftan *Takyîdü vakfi'l-Kur'an* üzerinde iki şerh çalışması yapılmıştır. Fas kırâat âlimlerinden Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdisselâm el-Fâsî (ö. 1214/1799) tarafından, *Şerhu takyîdi'l-Hebtî* adıyla şerhedilen eser, daha sonra Tunuslu kırâat hocası Abdullah Vâhid el-Mârğînî et-Tûnusî (ö. 1399/1979) tarafından da *Risâletün fi şerhi vukûfi'l-Hebtî* ismiyle şerhedilmiştir.^[19]

Hebtî'nin ikinci eserine gelince; Fas'ta bulunan kütüphane kayıtları ile bazı kaynaklarda *Umdetü'l-fakir fi'ibâdeti'l-Aliyyi'l-Kebîr* adlı bir risalenin Hebtî'ye nisbet edildiğinden söz edilmektedir. Temel akâid, ibadet ve ahlâk konularına dair yazılan bu muhtasar eser, Rabat Milli Kütüphanesinde 2008/D numara ile kayıtlıdır.^[20] Henüz tahkiki yapılmayan eserin Hebtî'ye nisbet edilmesinin doğru olup olmadığı bilinmemektedir. Ayrıca kütüphane kayıtlarında yer alan bilgiler dışında eserin muhtevasına dair herhangi bir bilgiye de ulaşılamamıştır.

3. İMAM HEBTÎ'NİN VAKF SİSTEMİ

Hebtî'nin yaşadığı dönem ve bölgede ilmî ortam hakkında İslâm kaynaklarında yer alan bilgilerden Hebtî'nin ne tür bir ilmî çevrede bulunduğu ve hangi şartlarda vakf sistemini ortaya koyduğu hakkında daha fazla bilgi sahibi olabiliriz. Bilindiği üzere Mağrib ve Kuzey Afrika bölgesinde ahşap levhalarla yapılan Kur'an-ı Ker-

^[17] Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Cum'a el-Hebtî, *Takyîdü vakfi'l-Kur'âni'l-'Azîm* (Rabat: el-Hizâne el-Haseniyye, Yazmalar, 4138-7708), 1.

^[18] Hebtî, *Takyîdü vakfi'l-Kur'âni'l-'Azîm* (Yazmalar, 4138-7708), 1; Vekkâk, *Takyîdü vakfi'l-Kur'an*, 195; *el-Muşhafü'l-Muhammedî el-Mağribî* (Rabat: Fas Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), 2.

^[19] Tayyâr, *Vukûfu'l-Kur'an*, 86-88.

^[20] *Fehresü'l-mahtûât bi'l-hizâneti'l-âmmе bi'l-Mağrib* (Rabat: Matba'atü't-Tûmî, 1973), 1/166.

im hafızlığı geleneği asırlarca devam etmiştir. Bu hafızlık yöntemi, hem hafızların kemiyeti hem de ezberin keyfiyeti bakımından bölge hafızlarına bir ayrıcalık ve üstünlük sağlamıştır. Tek oturumda ezberleyecekleri sayfaları ahşap levhalara yazarak hafızlığını yapan bölge talebeleri, hıfz ile birlikte Kur'ân'ın kendine özgü yazı ve imlâ şeklini konu edinen resmî'l-mushaf ilmini de öğrenmiş oluyorlar. Nitekim konuyla ilgili İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) şu sözleri manidardır: "*Onlar -Mağribliler- hafızlık ve mushaf imlâsı konularında diğer İslam bölgeleri insanlarına karşı üstünlük sahibidirler.*"^[21]

İbn Haldûn'un bu tespitinin günümüzde de geçerli olduğunu söylemenin yanlış olmayacağı kanaatindeyiz. Önem arz eden bir diğer husus Hebtî'nin yaşadığı Vattâsiler döneminde kırâat ve tecvid ilimlerinin Fa'sta zirveye ulaşmış olmasıdır. Ne yazık ki mevzubahis olan iki alandaki yükselme nazari eğitim sınırlarını aşamamıştır. Bilakis Kur'ân tilavetinin -tecvid kaidelerini doğru uygulama açısından- vahim bir halde olduğu yönünde bilgiler mevcuttur. Nitekim bu dönemde mehâric-i hurûf ve vakf-ibtidâ başta olmak üzere tecvid ilminin en önemli hususlarının büyük ölçüde ihmal edildiği bir vâkıdır.^[22] Öbür yandan vakf-ibtidâ ilminin uygulama usullerine bakıldığında genelde iki yöntemin takip edildiği görülmektedir. İlki, âyet sonlarında vakf yapmanın sünnet olduğunu kabul eden yöntem ki buna el-vakfû's-sünnî denir. İkincisi ise âyet sonlarını değil mânâyı esas almak suretiyle vakf yapan yöntemdir.^[23] Hebtî'nin yaşadığı dönemde her iki yöntem takip edilse de bölge hafızlarının genellikle mânâyı esas alan yöntemi benimsediklerini söylemekte yarar vardır.^[24] Bölge mushaflarında bu konuda birliktelik sağlayacak herhangi bir uygulama olmadığından herkes kendi bakımından anlamın tamamlandığını düşündüğü yerlerde vakf yapmaya çalışıyordu. Bu sebeplerdir ki zamanla tilavetler, vakf açısından karmakarışık bir hal almış ve bu da kargaşaya yol açmıştır.^[25]

Mağrib ve Kuzey Afrika mushaflarında hicrî X. asrın ikinci yarısına kadar herhangi bir vakf işaretinin kullanılmadığını daha önce ifade etmiştik. Bu tarihten itibaren Hebtî'nin vakf görüşlerinin bölge mushaflarına yansımaya başladığı ve bu doğrultuda işaretlemelerin yapıldığı söylenebilir. Nitekim hicrî 968 tarihinde yazılan ve Rabat Milli Kütüphanesinde 608/D numara ile kayıtlı olan kadim bir Mağrib mushafında Hebtî'nin vakf görüşlerinin yer alması bunu desteklemekte-

[21] Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *el-Muḳaddime*, thk. Abdullah ed-Dervîş (Şam: Dâru Ya'rûb, 2004), 2/353.

[22] Bk. Vekkâk, *Taḳyîdû vakfi'l-Ḳur'ân*, 22-23; A'râb, *el-Ḳurrâ' ve'l-Ḳirâ'ât fi'l-Mağrib*, 175.

[23] A'râb, *el-Ḳurrâ' ve'l-Ḳirâ'ât fi'l-Mağrib*, 175.

[24] Bk. Vekkâk, *Taḳyîdû vakfi'l-Ḳur'ân*, 94-95.

[25] Bk. Âbidîn, *Menhecîyyetü İbn Ebî Cum'a el-Hebtî*, 83.

dir.^[26] Günümüzde ise Verş (ö. 197/812) rivâyetinin yaygın olduğu Fas,^[27] Cezayir^[28] ve Moritanya ile Kâlûn (ö. 220/835) rivâyetinin yaygın olduğu Libya^[29] ve Tunus'ta basılan mushafın kahir ekseriyeti Hebtî'nin vakf tercihlerini esas almıştır.

Vakf-ibtidâ konusunda âyet sonlarını değil, mânâyı esas alan bu sistemde vakfları belli çeşitlere ve derecelere ayırmadan sadece vakf yapılması gereken yerler belirtilmiştir. Bu yerlerin mushafta gösterilmesinde 'dur' manasına gelen (صۡة) işaretini kullanılmıştır. Bu işaretin Hebtî tarafından mı yoksa talebeleri tarafından mı vazedildiğine dair elimizde herhangi bir bilgi veya karine mevcut değildir. Ancak (صۡة) işaretinin kullanıldığı günümüze ulaşan en eski mushafın hicrî 968 tarihine ait olduğuna bakıldığında söz konusu işaretin X. asrın ikinci yarısından itibaren mushafalarda yer almaya başladığı anlaşılmaktadır. Bir başka ifadeyle bu tarihten önce kullanılıp kullanılmadığı net olmayan bu mesele, Hebtî'nin vefatından 38 sene sonra kesin bir bilgi vasfını kazanmıştır.^[30]

Hebtî vakf sisteminin kısa bir zaman diliminde yaygınlık kazanmasını sağlayan etkenlerden bahsetmek gerekirse vakf-ibtidâ meselesi itibariyle bölgede kayda değer bir bilgi birikiminin bulunmamasının doğurduğu boşluk, yanlış uygulamalar ve bunun sonucunda ortaya çıkan kargaşa ilk sırada yer alır. Bunun yanı sıra Secâvendî gibi diğer sistemlerle kıyaslandığında Hebtî sisteminin son derece sade ve basit olması, vakf yerlerinin belli dereceler ve kısımlara ayrılmış ve her birinin farklı sembollerle gösterilmiş olmaması ve vakf yapılması gereken yerlere tek bir sembolle işaret edilmesi gibi etkenler söz konusu vakf sisteminin hızlı yaygınlaşmasını sağlayan faktörler arasındadır. Ayrıca Hebtî'nin görüşlerini çok sayıdaki öğrencisine aktarması ve sistemin âyetleri kısa parçalara ayırma özelliğine sahip olması da burada zikredilebilir.

3. 1. İmam Hebtî'nin Vakf Sisteminin Ortaya Çıkışındaki Sebep ve Saikler

Hebtî'nin hayatı, eserleri, yaşadığı dönemdeki kırâat ve tecvid ilimlerinin durumu ve hangi şartlarda vakf sistemini ortaya koyduğu hakkında yukarıda bilgi verilmişti. Bu bilgilerden hareketle Hebtî'nin vakf sisteminin ortaya çıkışındaki sebep ve saikleri dört maddede özetlemek mümkün olacaktır:

[26] Bk. Vekkâk, *Takyîdü vakfi'l-Kur'ân*, 38; Tayyâr, *Vukûfu'l-Kur'ân*, 249.

[27] *el-Muşhafü'l-Muhammedî el-Mağribî*, et-Ta'rîf bi'l-Mushaf, 4.

[28] *el-Muşhafü'l-Cezâiriyy* (Cezayir: el-Matba'atü's-Se'âlibiyye, 1931).

[29] *Muşhafü'l-Cemâhîriyye* (Libya: el-Hey'etü'l-Âmme li'l-Evkâf, 1980), et-Ta'rîf bi'l-Mushaf, .

[30] Bk. Vekkâk, *Takyîdü vakfi'l-Kur'ân*, 38.

1. İmam Nâfî'nin vakf tercihlerini esas alan bir vakf sistemi inşa etmek.^[31] Bilindiği üzere III. asrın ikinci yarısından itibaren Mâlikî mezhebinin etkisiyle^[32] Mağrib ve Kuzey Afrika bölgesinde yayılmaya başlayan Nâfî kırâati, günümüze kadar bölgenin en yaygın kırâati olma vasfını korumuştur. Nitekim bu yöredeki mushaflar Nâfî kırâatinin Kâlûn ve Verş rivâyetlerine göre yazılmıştır. Diğer taraftan kaynaklarda kırâat imamlarının vakf-ibtidâ konusunda belli tercihleriyle alakalı birtakım bilgiler yer almaktadır. Bu noktada Nâfî'nin, vakf-ibtidâda âyet sonlarına değil, mâna bakımından uygunluğa itibar ettiği^[33] ve bu bağlamda *Vakfüt-temâm* adlı bir eser telif ettiği yönünde nakiller mevcuttur.^[34] Konuyla ilgili olarak başta İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) olmak üzere birçok kırâat âlimi, bir kırâati okurken o kırâat imamının vakf tercihlerini de dikkate almanın gerekli olduğu kanaatinde idirler.^[35] Anlaşılan o ki Hebtî'nin, Mağrib bölgesinin okumada takip ettiği kırâatin nisbet edildiği imamın vakf yaklaşımlarına riâyet edilmesinin gerekliliğine inanması, mevzubahis vakf sisteminin ortaya çıkışında etkin rol oynamıştır. Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki; asırlarca devam eden Nâfî kırâati-Hebtî vakf sistemi imtizacı, bölgedeki kırâat ve mushaf kimliğinin bir simgesi haline gelmiştir.

2. Vakf-ibtidâ konusuyla alakalı Mağrib mushaflarında birliktelik sağlayacak herhangi bir sistemin takip edilmemesi. Bölgede vakf-ibtidâ ile ilgili bir bilgi birikiminin bulunmaması, tilavette yanlış uygulamalara yol açmış ve kargaşaya sebep olmuştur. Başta hafızlar olmak üzere herkesin kendi bakımından anlamın tamamlandığını düşündüğü yerlerde vakf yapması neticesinde zamanla tilavetler karmakarışık bir hal almıştır. Böylece mâna ve iraba riayet edilmiyor, vakf yapılması gereken yerlerde vasl yapılırken, vasl edilmesi gereken yerlerde vakf yapılıyordu.^[36]

3. Bölge mescit ve camilerindeki toplu halde okunan Kur'ân tilavetlerinde birliktelik sağlamak. Kaynaklarda hicrî VI. yüzyıldan itibaren Fas camilerinde sabah ve akşam namazları sonrası görevli bir imam riyasetinde mahalle hafızları

[31] Abdülhâdî Hamîtü, *Kırâ'atü'l-İmâm Nâfî' inde'l-mağâribe* (Fas: Fas DİB, 2003), 4/196; Vekkâk, *Takyîdü vakfi'l-Kur'ân*, 75; Âbidîn, *Menhecîyyetü İbn Ebî Cum'a el-Hebtî*, 84; Ar'âb, *el-Kurrâ' ve'l-Kırâ'ât fi'l-Mağrib*, 182.

[32] Kimi araştırmacılara göre, İmam Mâlik'in Medîne kırâat imamlarından Nâfî'ye karşı gösterdiği ilgi ve kırâatine yönelik medih dolu ifadeleri, söz konusu kırâatin amelde Mâlikî olan bu bölgede yayılmasında etkin rol oynamıştır. Bk. Âbidîn, *Menhecîyyetü İbn Ebî Cum'a el-Hebtî*, 84-85.

[33] Diğer kırâat imamlarının vakf tercihleri şu şekildedir: İbn Kesîr ve Ebû Amr, âyet sonlarında vakfî tercih ederken, Âsım ve Kisâî, mânanın tam olup olmamasına riâyet etmek suretiyle en uygun ibtidâyâ imkân veren vakfî tercih etmektedir. Hamza ise nefes durumuna göre vakf yapmaktadır. Bk. Ebü'l-Hayr Şemsü'd-din Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ' (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/238; Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtqân fi'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kurâniyye (Medine: Kral Fehd Mushaf Basım Kurumu, 1426), 2/559; Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *Letâ'ifu'l-işârât li-fünûni'l-kırâ'ât*, thk. Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kurâniyye (Medine: Kral Fehd Mushaf Basım Kurumu, 1434), 2/515-516.

[34] Bk. Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Ridâ el-Mâzindârî, ts., 39.

[35] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/238; Süyûtî, *el-İtqân*, 2/559; Kastallânî, *Letâ'ifu'l-işârât*, 2/515-516.

[36] Ar'âb, *el-Kurrâ' ve'l-Kırâ'ât fi'l-Mağrib*, 180; Âbidîn, *Menhecîyyetü İbn Ebî Cum'a el-Hebtî*, 83.

tarafından yarım cüzün toplu/koro halinde okuma geleneğinin başladığı zikredilmektedir. Kuzey Afrika ve Endülüs'te hüküm süren Müvahhidler Devleti'nin ikinci hükümdarı Yûsuf b. Abdilmümin el-Müvahhidî'nin (ö. 580/1184) emriyle başlatılan bu toplu icraya 'el-hizbü'r-râtib' adı verilmiştir.^[37] Örneği zamanımıza kadar ulaşmış olan bu kırâat geleneğinde Fas'a özel Mağribî bir makam kullanıldığı da söylenmektedir. Bu toplu tilavette eş zamanlı başlayış ve bitişler, aynı yerden başlamak ve aynı yerde durmak, nefes miktarı ve nağmelerde birlik sağlamak en önemli şartları teşkil etmektedir. Ne var ki söz konusu 'el-hizbü'r-râtib'e iştirak eden hafızların her birinin nefes gücü diğerlerinden farklılık gösterdiğinden tilavet esnasında herkes kendi nefesinin kesildiği yerde vakf yaparken, tilavet, diğer kariler tarafından devam ederdi. Böylece vakf yapıp nefes alan kişiler bir veya birkaç kelime atlayarak önden gidenlere yetişmeye çalışırdı. Bunu yaparken mâna ve irab bakımından uygun olmayan yerlerde vakf yaptıkları gibi uygun olmayan yerlerden de ibtidâ yapıyorlardı. Kaldı ki kimi hafız, kelime ortasında durup nefes alırken kimi de kelimenin ortasından başlayarak tilavete devam ederdi.^[38] Âyetleri kısa parçalara ayırma özelliğine sahip olan Hebtî vakf sistemi uygulanarak mezkûr sorunların önüne geçilmiş ve toplu tilavette birliktelik sağlanmıştır.

4. Yedi kırâati indirâc metodu ile cem eden talebelere kolaylık sağlamaktır.^[39] Hebtî, çok sayıda öğrenci yetiştiren bir kırâat hocasıdır. Kırâat-ı seb'a eğitimi veren Hebtî'nin, indirâc usulüyle kırâat okuyan talebelerine iki açıdan kolaylık sağladığı söylenebilir. Birincisi, vakf yapılması uygun olan yerleri belirlemesidir. İkincisi ise âyetleri kısa parçalara ayırma özelliğine sahip olan Hebtî vakf sisteminin, indirâc usulünü daha kolay uygulanacak bir hale getirmesidir. Çünkü indirâc ile okuyan bir talebe, ilk olarak Kâlûn rivâyeti ile başlamakta ve vakf bakımından uygun olan bir yere kadar devam etmekte; bu arada vakfın yapıldığı yere kadar Kâlûn ile örtüşen diğer rivâyetleri de okuma imkânı bulmaktadır. Sonra vakf ettiği yere en yakın yerdeki vecihleri imam ve râvî sıralamasına göre okumakta ve ilk vakf yapıldığı yere göre bütün vecihleri tamamlayana kadar bu şekilde devam etmektedir.^[40] Hebtî'nin, âyetleri kısa parçalara bölmesi hasebiyle indirâc yönteminin zaman kazanmaya ve kırâat tedrisatını daha kısa bir sürede tamamlamaya imkân verdiği ve bunun sonucunda talebelere sühulet sağladığı muhakkaktır.

3. 2. İmam Hebtî'nin Vakf Sisteminin Genel Özellikleri

Hebtî'ye nisbet edilen *Takyidü Vakfi'l-Kur'ân* adlı eserde, sadece vakfın denk geldiği ilgili kelime önüne bir nokta yazılarak vakf yerinin gösterildiğini, vakf yapıl-

^[37] Bk. Abdülaziz Binabdullah, *Mu'cemü'l-muhaddisîn ve'l-müfessirîn ve'l-kurrâ' bi'l-Mağrib* (Rabat, 1972), 5.

^[38] Ahmed b. Abdilaziz el-Hilâlî, *'Urfü'n-nedd fi hukmi hazfi harfi'l-medd*, thk. İbrahim Ait Ouaghori (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 2009), 170; Âbidîn, *Menheciyyetü İbn Ebî Cum'a el-Hebtî*, 85.

^[39] Vekkâk, *Takyidü vakfi'l-Kur'ân*, 25; Arâb, *el-Kurrâ' ve'l-Kırâ'ât fi'l-Mağrib*, 181.

^[40] Bk. Maşalı, *Kıraat İlmî*, 158.

ması gereken yerlerdeki vakf çeşidiyle ilgili herhangi bir bilgi aktarılmadığını ve bu bağlamda ortaya çıkan tercihlerle alakalı herhangi bir ta'lil yapılmadığını daha önce dile getirmiştik. Dolayısıyla vakf yapılması gereken yerlerin belirlenmesinde Hebtî'nin takip ettiği bir yöntemden söz etmek mümkün değildir. Ancak Hebtî'ye nisbet edilen eseri ve onun sistemini esas alan mushafı incelemek, bu vakf sisteminin özellikleri hakkında genel bir çerçeve çizmemize imkân tanır. Hebtî'nin vakf tercihlerinin öne çıkan hususiyetlerinin başında şu noktalar zikredilebilir:

1. İmam Nâfi'in vakf tercihlerini esas almak:^[41] Hebtî'nin, bölgenin okumakta olduğu kırâatin nisbet edildiği İmam Nâfi'in vakf yaklaşımlarına riayet ettiğinden yukarıda bahsetmiştik. Sözelimi Hebtî'nin sistemini esas kabul eden mushaf, vakf-ibtidâ konusunu ele alan ana kaynaklarla mukayese edildiğinde Hebtî'nin Nâfi'in vakf tercihlerini belirli ölçüde takip ettiği görülmektedir. Örneğin; Bakara 2/2. âyet, *ذِكْرِ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ* “İşte bu, kendisinde şüphe olmayan kitaptır. Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için yol göstericidir” şeklindedir. Secâvendî ve Medine vakf ekolünü esas alan mushafalarda ريب ve فيه sözlerinden sonra vakf-1 mu'âneka işareti (üç nokta ∙) bulunmaktadır.^[42] Bu işarete göre birincisinde durulursa ikincisinde geçilir, birincisinde geçilirse ikincisinde durulması gerekir, her ikisinde birden vakf yapmak caiz değildir. Bunun yanı sıra Nehhâs, Dâni ve Üşmûnî, ريب lafzı üzerine vakf yapmanın İmam Nâfi'a göre tam olduğunu nakletmişlerdir.^[43] Bu sebeptendir ki Hebtî, ريب üzerine vakf yapıp فيه lafzından ibtidâ ederek kendi kırâat imamına bağlı kalmıştır.^[44] Bu arada her iki vakf tercihi de aynı anlamı ifade etmektedir.^[45]

Yine Enfâl 8/50. âyet *وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ يَتَوَفَّى الَّذِينَ كَفَرُوا ۗ الْمَلَائِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَأَدْبَارَهُمْ ۗ وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ* “Melekler, kâfirlerin suratlarına ve arkalarına vura vura, ‘haydi tadın yangın azabını’ diyerek canlarını alırken bir görseydin!” şeklindedir. Secâvendî ve Medine vakf ekolünü esas alan mushafalarda كَفَرُوا sözünden sonra vakf-1 memnû' işareti (vakf-1 lâ) bulunmaktadır.^[46] Buradaki الْمَلَائِكَةُ kelimesinin fail olmasını gerekçe göstererek mâna bakımından öncesinden koparılması gerektiğine dikkat çekmek maksadıyla لا işareti kullanılmıştır. Bunun yanı sıra وَأَدْبَارَهُمْ sözünde vakf yapılmasının kâfi olduğunu belirten Nehhâs ve Dâni, كَفَرُوا lafzı üzerine vakf yapmanın İmam Nâfi'a göre tam olduğunu nakletmişlerdir.^[47] Nâfi'in tercihi bu

[41] Hamîtü, *Kırâ'atü'l-İmâm Nâfi*, 4/196; Vekkâk, *Takyîdü vakfi'l-Kur'ân*, 75; Âbidîn, *Menhecîyyetü İbn Ebî Cum'a el-Hebtî*, 84; A'râb, *el-Kurrâ' ve'l-Kırâ'ât fi'l-Mağrib*, 182.

[42] Ebû Abdillâh Muhammed b. Tayfûr es-Secâvendî, *'İlelü'l-vukûf (el-Vakfû ve'l-ibtidâ'ü'l-kebîr)*, thk. Muhammed b. Abdillâh el-İdî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2006), 1/173; *Muşhafü'l-Medîneti'n-Nebeviyye* (Medine: Kral Fehd Mushaf Basım Kurumu, 1406), 2.

[43] Nehhâs, *el-Kat' ve'l-i'tinâf*, 13; Dâni, *el-Müktefâ*, 16; Üşmûnî, *Menârü'l-hüdâ*, 6.

[44] Bk. Vekkâk, *Takyîdü vakfi'l-Kur'ân*, 197; *el-Muşhafü'l-Muhammedî el-Mağribî*, 3; *Muşhafü'l-Cemâhîriyye*, 2.

[45] Kastallânî, *Leṭâ'ifu'l-işârât*, 4/1646.

[46] Secâvendî, *'İlelü'l-vukûf*, 2/539; *Muşhafü'l-Medîneti'n-Nebeviyye*, 183.

[47] Nehhâs, *el-Kat' ve'l-i'tinâf*, 277; Dâni, *el-Müktefâ*, 104.

yönde olduğundan Hebtî de kendi sisteminde, كَفَرُوا sözü üzerine vakf yapıp الْمَلَائِكَةُ lafzından ibtidâ etmiş ve Hebtî'nin sistemini esas alan mushaflarda كَفَرُوا lafzı üzerine (صه) işareti konulmuştur.^[48] Söz konusu bu vakf tercihinin göre يَتَوَقَّى kelimesinin faili Allah'a ait gizli zamir iken, الْمَلَائِكَةُ lafzı mübetdâ olup haberi يَضْرِبُونَ şeklinde fiil cümlesidir. Dolayısıyla bu vakf tercihinin göre âyetin anlamı şöyle olur: "O (Allah), kâfirlerin canlarını alırken bir görseydin! Melekler suratlarına ve arkalarına vurup 'Tadın bakalım yangın azabını' derler."^[49]

2. İmam Nâfi'nin kırâati doğrultusunda vakf yerlerini tercih etmek: Örneğin; Arâf 7/26. âyet-i kerimede وَلِبَاسِ التَّقْوَى وَرِيشًا قَبْلَ وَرِيشًا قَبْلَ وَلِبَاسِ التَّقْوَى يَا بَنِي آدَمَ قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُرَارِي سَوْآتِكُمْ وَرِيشًا قَبْلَ وَلِبَاسِ التَّقْوَى ذَٰلِكَ خَيْرٌ *"Ey Âdemoğulları! Size mahrem yerlerinizi örtecek giysi, süslenecğinizin elbise verdik. Takvâ elbisesi var ya, işte o daha hayırlıdır"* buyurulmaktadır. Bu âyette yer alan وَلِبَاسِ t kelimesini, Kisâi hariç Kûfe, Basra ve Mekke kırâat imamları mübetdâ olarak ref' ile okurken, Nâfi' dâhil olmak üzere diğer kırâat imamları أَنْزَلْنَا fiilinin mef'ülü olarak nasb ile okumuşlardır.^[50] İbnü'l-Enbârî, Nehhâs, Dâni, Secâvendî ve Üşmûnî ref' ile okuyanların رِيشًا üzerine vakf yapılabildiğine, nasb ile okuyanların ise التَّقْوَى lafzı üzerine durulabildiğine işaret etmişlerdir.^[51] Bilindiği gibi Secâvendî ve Medine vakf ekolünü esas alan mushafların kahir ekseriyeti, Kûfe kırâat imamlarından Âsım kırâatinin Hafs rivâyetine göre yazılmıştır. وَلِبَاسِ kelimesini mübetdâ olarak ref' ile zabt eden bu mushaflar, (ط),^[52] (صلى),^[53] ve (ج)^[54] gibi işaretler kullanarak, رِيشًا sözünün vakf yeri olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan Nâfi' kırâatini takip eden ve Hebtî vakf sistemini esas alan mushaflar, رِيشًا lafzında durmayıp وَلِبَاسِ التَّقْوَى ifadesinden sonra vakf yapmayı tercih etmektedir.^[56] Böylece mef'ülün bihi olan لِبَاسِ أَنْزَلْنَا fiilinden ayrılmadan ilk cümle tamamlanıp mübetdâ ve haberden oluşan ذَٰلِكَ خَيْرٌ şeklindeki isim cümlesi başlamaktadır. Taberî (ö. 310/923), bu kırâat ve vakf seçeneğini tercih etmekle beraber âyeti şu şekilde tevil etmiştir: *"Ey Âdemoğulları! Size mahrem yerlerinizi örtecek giysi, süslenecğinizin elbise ve imân yarattık. Bunlar var ya, işte Kâbe etrafında çıplak tavaf etmekten daha hayırlıdır."*^[57] Tunuslu müfessir İbn Âşûr (ö. 1973/1393), âyette yer alan giysi ve tüy

[48] Bk. Vekkâk, *Takyîdû vakfi'l-Kur'ân*, 225; *el-Muşhafü'l-Muhammedî el-Mağribî*, 184; *Muşhafü'l-Cemâhîriyye*, 183.

[49] Nehhâs, *el-Kaṭ' ve'l-i'tinâf*, 277; Dâni, *el-Müktefâ*, 104; Üşmûnî, *Menârü'l-hüdâ*, 159; Kastallânî, *Leṭâ'ifu'l-işârât*, 5/2293.

[50] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/268.

[51] Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed İbnü'l-Enbârî, *Kitâbü İzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ*, thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan (Dimaşk: Mecme'u'l-Lugati'l-Arabiyye, 1971), 2/652; Nehhâs, *el-Kaṭ' ve'l-i'tinâf*, 1/249; Dâni, *el-Müktefâ*, 93-94; Üşmûnî, *Menârü'l-hüdâ*, 143; Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, 2/498.

[52] *Kur'ân-ı Kerim Meâlî* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), el-Arâf 7/26.

[53] *Kur'ân-ı Mecîd* (Pakistan, Pencap, 1932), 153.

[54] *Muşhafü'l-Medîneti'n-Nebeviyye*, 153.

[55] *Muşhafü'd-Dâri's-Şâmiyye li'l-me'ârif* (Dimaşk: ed-Dâru's-Şâmiyye li'l-Me'ârif, 1404), 153.

[56] Bk. Vekkâk, *Takyîdû vakfi'l-Kur'ân*, 221; *el-Muşhafü'l-Muhammedî el-Mağribî*, 183; *Muşhafü'l-Cemâhîriyye*, 183.

[57] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah et-Türkî

gibi somut eşyaya atfedildiğinden وَلِبَاسِ التَّقْوَى ifadesine de somut bir anlam vermiştir. Ona göre وقى fiilinden türeyen تَقْوَى, korunmalık anlamında olup kalkana işaret etmektedir. İbn Âşûr'un bu görüşüne göre âyetin anlamı, “Ey Âdemoğulları! Size mahrem yerlerinizi örtecek giysi, süsleneceğiniz elbise ve savaşta kullanacağınız korunmalık yarattık” şeklindedir.^[58]

Yine Neml 27/51. âyet-i kerimde şöyle buyurulmaktadır: فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْرِمِينَ “Bak, onların tuzaklarının sonucu nasıl oldu: Biz onları da kavimlerini de topyekûn helâk ettik!” Bu âyetteki أَنَا kelimesinin hemzesini, Kûfe kırâat imamı ile Ya'kûb fetha ile okurken, Nâfî' dâhil olmak üzere diğer kırâat imamı İbnü'l-Enbârî, Neşrî, Dâni ve Secâvendî, hemzeyi fetha ile okuyanların MUKRİM üzerine vakf yapmasının caiz olmadığını, kesre ile okuyanların ise MUKRİM üzerine durup أَنَا lafzından başlamalarının hasen olduğunu zikretmişlerdir.^[60] Bu sebeptir ki Hafs rivâyetini takip eden ve Secâvendî'yi esas alan mushafların çoğunda MUKRİM sözünden sonra vakf-ı memnû' (لا) işareti kullanılmıştır.^[61] Öte yandan Nâfî' kırâatını takip eden ve Hebtî vakf sistemini esas alan mushaflar, MUKRİM lafzında vakf yapıp أَنَا ifadesinden ibtidâ etmektedir.^[62] Taberî gibi birçok müfessir, iki kırâatin birbirine yakın mâna ifade ettiği görüşündedirler.^[63] Yukarıda verilen iki örnekten hareketle Hebtî'nin, Nâfî' kırâati ışığında vakf yerlerini tercih ettiği anlaşılmaktadır.

3. Âyet sonlarına değil, mâna bakımından uygunluğa itibar etmek: Hebtî'nin bu vakf yaklaşımına göre asıl olan Allah'ın mâna bakımından kastını esas almaktır. Bu yüzdendir ki mâna tamam olmuyorsa âyet sonu dahi olsa vakf etmez, mânanın tamamlandığı yerde durur. Böylece Hebtî'nin, âyet sonlarında vakf yapmanın sünnet olduğunu öne süren yaklaşıma muhalefet ettiği de söylenebilir.^[64] Ancak âyet sonunda tam bir anlam zuhur ettiğinde orada vakf yapar. Zira âyet sonu tam bir mâna ifade ediyorsa Hebtî'yi esas alan mushaflarda âyet sonuna (صه) işareti eklenir, etmiyorsa herhangi bir işaret kullanılmaz ve ilgili âyetin bir sonraki âyeye vasl ile okunması gerekir. Bu bağlamda Nebe 78/6 ile 16 arasındaki âyetlerin bu hususa güzel bir misal teşkil ettiğini düşünmekteyiz. Müşriklere hitaben nazil olan bu âyetlerde, Allah'ın yeryüzünü düzeltmesi ve dağlarla yeryüzünü sağlam tutması, insanları dişi ve erkek olarak çift halinde yaratması, uyku nimetinin,

(Kahire: Dâru Hecer, 2001), 10/129.

[58] Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnisîyye, 1984), 8/75.

[59] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/338.

[60] İbnü'l-Enbârî, *İzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ*, 2/818-819; Nehhâs, *el-Kat' ve'l-i'tinâf*, 2/502; Dâni, *el-Müktefâ*, 172; Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, 2/770.

[61] Bk. *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, 380; *Kur'ân-ı Mecîd*, 381.

[62] Bk. Vekikâk, *Takvîdû vakfî'l-Kur'ân*, 258; *el-Muşhafü'l-Muhammedî el-Mağribî*, 391; *Muşhafü'l-Cemâhîriyye*, 381.

[63] et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 10/129.

[64] Âbidîn, *Menheciyyetü İbn Ebî Cum'a el-Hebtî*, 91.

gece ve gündüzün var olması ve yağmur yağdırması gibi Allah'ın insanoğluna verdiği nimetlerden söz edilmektedir. Görüldüğü gibi bu surenin 6 ile 16 arasındaki âyetler, birbirine atfedilen aynı konunun devamı niteliğinde olan âyetlerden ibai rettir. Ardından 17. âyetten itibaren ise kıyamet günü tasvir edilmeye başlanmıştır. Söz konusu âyetler arasındaki lafzî ve mânevî irtibattan dolayı olsa gerek Hebtî'ye göre âyetlerin vasl ile okunması gerekmektedir. Ancak cümlenin tamamlandığı 16. âyetin sonunda (صه) işareti kullanılarak burada vakf yapılması tercih edilmiştir.^[65] Diğer taraftan mânanın 16. âyetin sonunda tamamlandığını söyleyen İbnü'l-Ena bârî, Nehhâs ve Dâni, mevzubahis âyetlerin sonunda durulmayacağını veya vasl yapılmasının gerekli olduğunu söylememişlerdir.^[66] Secâvendî ise mânanın 16. âyetin sonunda tamamlandığını ve öncesinde yer alan âyetlerde vakf yapmanın uygun olmadığını kaydetmiştir.^[67] Dolayısıyla Secâvendî'yi esas alan mushafalarda 6-15 âyetlerin sonunda vakf-ı memnû' (لا) işareti kullanılırken 16. âyette vakf-ı mutlak (ط) işareti kullanılmıştır.^[68] Medine ekolü Mushaflarında ise âyet sonların da durmanın sünnet olduğu esas kabul edildiğinden ilgili yerlerde herhangi bir işaret kullanılmamıştır.^[69]

4. Farklı bir mâna inceliğinin/uzak ihtimali bir anlamın varlığına işaret etmek: Hebtî vakf sisteminin bu özelliği kapsamında yer alan vakfların gerek tefsir gerekse vakf-ibtidâ kaynaklarında kabul görmüş bir dayanağının olmaması ciddi tenkitlere yol açmıştır. Ele alacağımız şu iki örnek konuya açıklık getirmesi bakımından önemlidir. Bakara 2/53. âyet-i kerimede İsrâiloğullarına hitaben وَإِذْ آتَيْنَا مُوسَىٰ وَإِذْ آتَيْنَا مُوسَىٰ الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ “Doğru yolu bulasınız diye Mûsâ'ya kitabı ve hak ile bâtılı ayıran hükümleri vermiştik” buyurulmaktadır. İbnü'l-Enbârî, Nehhâs, Dâni ve Secâvendî, âyetteki vakfın âyet sonunda olduğunu zikretmişlerdir.^[70] Bu yüzdendir ki Secâvendî ve Medine ekolünü esas alan mushafların tamamında vakf yerinin âyetin sonunda tayin edildiği görülmektedir.^[71] Bu arada müfessirlerin kahir ekseri âyetteki الفرقان lafzını Hz. Musa'ya verilen ve hak ile bâtılı ayıran hükümler şeklinde tefsir ederken, bir kısmı Hz. Musa'nın 'denizin yarılması' mucizesi olarak yorumlamışlardır.^[72] Hebtî'ye gelince; onun الْكِتَابَ lafzında vakf yapıp وَالْفُرْقَانَ sözünden

^[65] Bk. Vekkâk, *Takyidü vakfi'l-Kur'ân*, 300; *el-Muşhafü'l-Muhammedî el-Mağribî*, 611; *Muşhafü'l-Cemâhîriyye*, 579.

^[66] İbnü'l-Enbârî, *İzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ*, 2/963; Nehhâs, *el-Kaṭ' ve'l-i'tinâf*, 2/781; Dâni, *el-Müktefâ*, 249.

^[67] Secâvendî, (أوتادا) ile (معاتا) kelimelerinde vakf-ı murahhas kapsamında durulabileceği ruhsatına işaret etmiştir. Secâvendî, *'İlelü'l-vukûf*, 3/1081.

^[68] Bk. *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, 581; *Kur'ân-ı Mecîd*, 582.

^[69] *Muşhafü'd-Dâri's-Şâmiyye li'l-me'ârif*, 582; *Muşhafü'l-Medîneti'n-Nebeviyye*, 582.

^[70] İbnü'l-Enbârî, *İzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ*, 1/518; Nehhâs, *el-Kaṭ' ve'l-i'tinâf*, 1/58-59; Dâni, *el-Müktefâ*, 39; Secâvendî, *'İlelü'l-vukûf*, 1/202.

^[71] Bk. *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, 7; *Kur'ân-ı Mecîd*, 8; *Muşhafü'l-Medîneti'n-Nebeviyye*, 8; *Muşhafü'd-Dâri's-Şâmiyye li'l-me'ârif*, 8.

^[72] Bk. et-Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 1/676-678; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 1/502.

ibtidâ ettiği görülmektedir.^[73] Hebtî'ye göre İsrâiloğullarına yapılan hitap, وَإِذْ آتَيْنَا "Bir zamanlar Mûsâ'ya kitabı verdik" şeklindedir. Ama devamında olan وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ifadesinin mânası şu şekildedir: "Ve aynı şekilde doğru yolu bulasınız diye Furkan'ı yani Kur'an'ı Muhammed'e verdik."^[74] Hebtî'ye ait bu vakf tercihinin zihinlerde çağrıştırdığı bu anlam, uzak ihtimalli olduğu gibi âlimler tarafından da kabul görmemiş ve şiddetle reddedilmiştir. Vakf-ibtidâ konusunda ana kaynak niteliğinde olan *el-Kat' ve'l-İ'tinâf* adlı eserin müellifi Nehhâs, bu görüşü Ferrâ (ö. 822/207) ile Kutrub'a (ö. 210/825 civarı) nisbet ettikten sonra bu anlamın hem mâna hem de irab açısından doğru olmadığını belirtmiştir.^[75] Anlaşılan o ki Hebtî, söz konusu âyette sadece müfessirlere değil, aynı zamanda vakf-ibtidâ âlimlerine de muhalefet etmektedir.

Yine Mutaffifin 83/34-36 âyetlerde عَلَى الْأُرَائِكِ يَضْحَكُونَ. فَاَلْيَوْمَ الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ. هَلْ تُؤْتِبُ الْكُفَّارَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ buyurulmaktadır. İbnü'l-Enbârî, bu âyetlerle ilgili herhangi bir şey kaydetmeyerek âyetlerin sonlarında vakf yapılacağına işaret ederken, Nehhâs, Dâni ve Secâvendî, يَنْظُرُونَ kelimesinde anlamın tamamlandığını zikretmişlerdir. Bunun yanı sıra Nehhâs ve Secâvendî, الْأُرَائِكِ sözünde vakf yapmanın caiz olmadığını altını çizmişlerdir.^[76] Böylece Secâvendî ekolünü esas alan mushafalarda الْأُرَائِكِ sözünden sonra vakf-ı memnû' (لا), يَنْظُرُونَ kelimesinden sonra vakf-ı mutlak (ط) işareti görülmektedir.^[77] Medine ekolünü esas alan mushafalara ise herhangi bir işaret eklenmemiştir.^[78] Mevzubahis âyetler, yukarıda adı geçen âlimlerin belirlediği vakf yerleri doğrultusunda okunduğunda "İşte bugün müminler kâfirlere gülerler. (Cennette) Koltuklar üzerinde (müşrikler azaba uğratıldığında) seyredeler. Nasıl, kâfirler yapmakta olduklarının karşılığını buldular mı?"^[79] şeklinde bir anlam ortaya çıkacaktır. Zira müfessirlerin çoğu bu görüştedir.^[80]

Hebtî'ye gelince; onun فَاَلْيَوْمَ الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ عَلَى الْأُرَائِكِ يَضْحَكُونَ. هَلْ تُؤْتِبُ الْكُفَّارَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ şeklinde okuyup الْأُرَائِكِ sözünde vakf yaparak üç âyeti iki parçaya böldüğü görülmektedir.^[81] Hebtî'nin bu vakf tercihinin göre âyetlerin mânası şu şekilde değişecektir: "İşte bugün müminler, koltuklarına kurulup cehennemde azap çeken kâfirlere gülerler. Kâfirler yaptıklarının cezasını buldular mı? diye

[73] Bk. Vekkâk, *Takyidü vakfi'l-Kur'an*, 199; *el-Muşhafü'l-Muhammedî el-Mağribî*, 9; *Muşhafü'l-Cemâhîriyye*, 8.

[74] Âbidîn, *Menheciiyyetü İbn Ebî Cum'a el-Hebtî*, 147.

[75] Nehhâs, *el-Kat' ve'l-İ'tinâf*, 1/58.

[76] İbnü'l-Enbârî, *İzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ*, 2/970; Nehhâs, *el-Kat' ve'l-İ'tinâf*, 2/796; Dâni, *el-Müktefâ*, 253; Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, 3/1108.

[77] Bk. *Kur'an-ı Kerim Meâli*, 588; *Kur'an-ı Mecid*, 588.

[78] Bk. *Muşhafü'l-Medîneti'n-Nebeviyye*, 588; *Muşhafü'd-Dâri's-Şâmiyye li'l-me'ârif*, 588.

[79] Mutaffifin 83/34-36.

[80] Bk. et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/227; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 30/215.

[81] Bk. Vekkâk, *Takyidü vakfi'l-Kur'an*, 301; *el-Muşhafü'l-Muhammedî el-Mağribî*, 619; *Muşhafü'l-Cemâhîriyye*, 586.

bakarlar.^[82] Nehhâs, bu vakf tercihini reddedip doğru olmayan bir mâna ürettiğinden bahsetmiştir.^[83] Kurtubî (ö. 671/1273) ise cumhurun tefsir görüşünü tercih etmekle beraber diğer tesir şekline *قيل* ifadesiyle yer vererek uzak bir ihtimal olduğunu belirtmiştir.^[84] Bu örnekten de Hebtî'nin müfessirler ve vakf-ibtidâ âlimlerinin benimsediği istikametten gitmeyerek, farklı bir mâna inceliğinin ve/veya uzak ihtimalli bir anlamın varlığına işaret ettiği görülmektedir.

5. Lafzatullah'ta vakfetmek ve Allah'ın sıfatlarını ayrı ayrı göstermek: Hebtî vakf sisteminin öne çıkan özelliklerinden biri de *الله* lafzını, Allah'ın sıfatlarını ve/veya Allah'a ait fiil ve vasıfları vurgulamak maksadıyla âyetin mânasının elverdiği ölçüde bunları ayrı ayrı gösterip vakf yapmaktır. Hebtî'nin, bunu yaparken çoğu zaman âyeti oluşturan atıf, sıfat, haber veya talil cümleleri arasındaki mânevî ve lafzi irtibata çok itibar etmediği görülmektedir.^[85] Bu husus şu iki örnekle izah edilebilir. Birincisi *العَرْشِ الْعَظِيمِ* *فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ* "Buna rağmen yüz çevirirlerse de ki: Allah bana yeter, O'ndan başka ilah yoktur, ben ancak O'na tevekkül ettim; O, yüce Arş'ın sahibidir" şeklindeki Tevbe sûresinin 129. âyetidir. İbnü'l-Enbârî ve Dâni, bu âyetle ilgili herhangi bir şey zikretmeyerek âyetin sonunda vakf yapılacağına işaret etmişlerdir. Nehhâs, mânanın âyetin sonunda tamamlandığını kaydetmekle beraber *تَوَكَّلْتُ* kelimesinde vakf yapmanın 'sâlih'/iyi olduğunu dile getirmiştir. Secâvendî ise *حَسْبِيَ اللَّهُ* ifadesinde durmanın caiz olduğunu belirtse de *وَاللَّهُ* evlâ ve daha doğru olduğunu vurgulamıştır. Bu arada Secâvendî'ye göre *وَاللَّهُ* cümlesinde vakf yapmak tam bir anlam ifade ettiğinden mutlak vakftir.^[86] Bu sebepledir ki Secâvendî ekolünü esas alan mushaflarda *الله* sözünden sonra vakf-ı mücevvez (ج) veya (صلى) *وَاللَّهُ* cümlesinden sonra ise vakf-ı mutlak (ط) işareti görülmektedir.^[87] Medine ekolünü esas alan mushaflarda ise *وَاللَّهُ* ve *وَاللَّهُ* ifadelerinden sonra *وَاللَّهُ* evlâ olduğuna işaret eden (صلى) sembolü eklenmemiştir.^[88] Hebtî'ye gelince; onun *وَاللَّهُ* *فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ* şeklinde okuyup *الله* lafzını ve Allah'ın sıfatlarını ayrı ayrı gösterip yukarıda belirtilen yerlerde vakf yaparak âyeti dört parçaya böldüğü görülmektedir.^[89]

[82] Âbidîn, *Menhaciyyetü İbn Ebî Cum'a el-Hebtî*, 145.

[83] Nehhâs, *el-Kat' ve'l-i'tinâf*, 2/796.

[84] Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'an*, thk. Abdullah et-Türkî (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 22/157.

[85] Âbidîn, *Menhaciyyetü İbn Ebî Cum'a el-Hebtî*, 93.

[86] İbnü'l-Enbârî, *İzâhî'l-vakf ve'l-ibtidâ*, 2/701; Nehhâs, *el-Kat' ve'l-i'tinâf*, 1/298; Dâni, *el-Müktefâ*, 110; Secâvendî, *İlelül-vukûf*, 2/563.

[87] Bk. *Kur'an-ı Kerim Meâli*, 206; *Kur'an-ı Mecid*, 207.

[88] Bk. *Muşhafü'l-Medîneti'n-Nebeviyye*, 207; *Muşhafü'd-Dâri's-Şâmiyye li'l-me'ârif*, 207.

[89] Bk. *Vekkâk, Takyîdü vakfi'l-Kur'an*, 228; *el-Muşhafü'l-Muhammedi el-Mağribî*, 207; *Muşhafü'l-Cemâhîriyye*, 207.

Yine Enfâl 8/64. âyetinde *يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللَّهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ* buyurulmaktadır. Müfessirler bu âyet-i kerimenin tevilini yaparken iki görüşten bahsetmişlerdir. Birincisi, *يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللَّهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ* ifadesinin *حَسْبُكَ* sözündeki mahallen mansub olan ك harfine atfedilmesi ve *(حَسْبُكَ وَحَسْبُ الْمُؤْمِنِينَ)* şeklinde takdir edilmesi yönündedir. Buna göre âyet-i kerimeye şöyle bir anlam verilebilir: “*Ey peygamber! Sana ve sana tâbi olan müminlere Allah yeter.*” İkincisi ise *يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللَّهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ* ifadesinin mahal- len merfû‘ olan *اللَّهُ* lafzına atfedilmesi ve *(حَسْبُكَ اللَّهُ وَالْمُؤْمِنُونَ)* şeklinde takdir edilmesi yönündedir. Bu tevil şekline göre ise âyet şöyle bir anlam alır: “*Ey peygamber! Allah ve sana tâbi olan müminler sana yeter.*” Taberî gibi kimi müfessirler, sadece birinci teville yer verirken, Kurtubî ve İbn Âşûr gibi bazıları da her iki teville yer vermekle birlikte ikincisini tercih etmişlerdir.^[90] Konuyla ilgili vakf-ibtidâ âlimlerinin görüşlerine gelince; İbnü'l-Enbârî, Nehhâs ve Dâni birinci tevil şekli için *اللَّهُ* kelimesinde vakf yapmanın hasen/kâfi olduğunu, ikinci tevil şekli için de âyetin sonunda vakf yapmanın uygun olduğunu kaydetmişlerdir. Secâvendî ise bu âyeyi ilgili herhangi bir şey zikretmeyerek âyetin sonunda durmanın uygunluğuna işaret etmiştir.^[91] Bu yüzden olsa gerek Secâvendî ve Medine vakf ekolünü esas alan mushafalarda ikinci tevil şekli tercih edilmek suretiyle herhangi bir işaret kullanılmamıştır.^[92] Hebtî'ye gelince; *يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللَّهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ* şeklinde okuyup *اللَّهُ* lafzında vakf yaptığı görülmektedir.^[93] Burada *اللَّهُ* lafzında durup sonrasında başlamanın yarattığı vurgu *(وَحَسْبُ الْمُؤْمِنِينَ أَيْضًا هُوَ اللَّهُ)* “Ve müminlere de Allah yeter” anlamını zihinlerde çağrıştırmaktadır. Anlaşılan o ki Hebtî, tefsirlerde yer alan iki tevilden birini tercih ederek lafzatullah'ta vakf yapma kaidesine sadık kalmıştır.

Bu bağlamda dikkat çekmek istediğimiz başka bir husus da Hebtî'nin *سبحان الله، سبحانك* gibi tesbih ve tenzih lafızlarında da vakfta bulunmasıdır.^[94] Ancak bunu yaparken mutlak surette bu kaideye bağlı kaldığını söylemek doğru olmayacaktır. Şöyle ki Hebtî, tenzih lafzını gerektiren illet, tenzih lafzından önce ise tenzih lafzında vakf yapar. Lakin tenzih lafzını gerektiren illet, tenzih lafzından sonra ise bu durumda tenzih lafzını illetinden ayırmayıp vakf yapmamıştır. Örneğin; Bakara 2/116. âyeti *وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا مَهْ سُبْحَانَهُ* “Allah çocuk edindi” dediler. *Hâşâ! O bundan münezzehtir.*” şeklindedir.^[95] Bu âyette de tenzihi gerektiren illet (Allah'ın çocuk

^[90] et-Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 11/259-261; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmî'l-Ḳur'ân*, 10/68; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 10/65.

^[91] İbnü'l-Enbârî, *İzâhî'l-vakf ve'l-ibtidâ*, 2/687-688; Nehhâs, *el-Ḳaṭ' ve'l-i'tinâf*, 1/279-280; Dâni, *el-Müktefâ*, 105; Secâvendî, *İlelü'l-vukûf*, 2/542.

^[92] Bk. *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, 184; *Kur'ân-ı Mecîd*, 185; *Muşhafü'l-Medîneti'n-Nebeviyye*, 185; *Muşhafü'd-Dâri's-Şâmiyye li'l-me'ârif*, 185.

^[93] Bk. Vekkâk, *Takyidü vakfi'l-Ḳur'ân*, 225; *el-Muşhafü'l-Muhammedî el-Mağribî*, 186; *Muşhafü'l-Cemâhîriyye*, 185.

^[94] Âbidîn, *Menheciiyyetü İbn Ebî Cum 'a el-Hebtî*, 112.

^[95] Bk. Vekkâk, *Takyidü vakfi'l-Ḳur'ân*, 200; *el-Muşhafü'l-Muhammedî el-Mağribî*, 19; *Muşhafü'l-Cemâhîriyye*, 18.

edinmesi iftirası), سُبْحَانَهُ sözünden önce yer almıştır. Hâlbuki Nisâ 4/171. âyetinde *“Allah ancak bir tek ilâhtır. O, çocuğu olmaktan münezzehdir”* buyurulmaktadır.^[96] Görüldüğü gibi burada tenzihi gerektiren illet (Allah'ın çocuk edinmesi iftirası), سُبْحَانَهُ sözünden sonra yer almıştır.

6. Emir ve/veya nehiyleri (yasakları) birbirinden ayırmak:^[97] Hebtî, birbirine atfedilen emirler arasında vakf yapıp onları ayırdığı gibi, nehiy cümleleri arasında da aynı şeyi yapar. Bunun yanı sıra birbirine atfedilen emir ve nehiyleri de birbirinden ayırır. Örneğin; *وَلَا تُطْعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ وَدَعِ أَذَاهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا* “*Kâfirlere ve münâfiklara kulak asma, onların sana verdikleri eziyete aldırma. Allah'a tevekkül et, güvenmek için Allah yeter*” şeklindeki Ahzâb 33/48. âyetin bu hususa iyi bir misal teşkil ettiğini düşünmekteyiz. İbnü'l-Enbârî, bu âyetlerle ilgili herhangi bir şey kaydetmeyerek âyetin sonunda vakf yapılacağına işaret ederken, Nehhâs ve Dâni, mânanın âyet sonunda tamamlandığını zikretmişlerdir. Ancak Nehhâs'a göre *وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ* ifadesinde durmak vakf-ı kâfi'dir. Secâvendî'ye göre ise *وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ* cümlesinde vakf yapmak tam bir anlam ifade ettiğinden burada durmak mutlak vakftir.^[98] Dolayısıyla Secâvendî ekolünü esas alan mushaflara *اللَّهُ* sözünden sonra vakf-ı mutlak (ط) işareti eklenmiştir.^[99] Medine ekolünü esas alan mushaflarda vakf-ı câiz (ج) işareti kullanılmamıştır.^[100] Hebtî'ye gelince; onun, *وَلَا تُطْعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ* şeklinde okuyup birbirine atfedilen emir ve nehiy cümlelerinin sonunda vakf yaparak âyeti dört parçaya böldüğü görülmektedir.^[101] Böylece Hebtî, aralarında hem mâna hem de lafız/irab bakımından bağlantı olan cümleleri ayırmaktadır.

Yine Enfâl 8/46. âyet-i kerimesinde şöyle buyurulmaktadır: *وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ* “*Allah ve Resul'üne itaat edin ve birbirinizle çekişmeyin, sonra zayıflarsınız ve zaferi elden geçirirsiniz. Sabredin. Çünkü kuşkusuz Allah sabredenlerle beraberdir.*” İbnü'l-Enbârî, Nehhâs ve Dâni, bu âyetle alakalı herhangi bir şey zikretmemişler ki onlara göre vakf yeri, âyeâtin sonundadır. Secâvendî, *وَاصْبِرُوا* sözünde anlamın tamamlandığını düşünerek vakf-ı mutlak kapsamında durmanın uygun olduğunun altını çizmiştir.^[102] Bu yüzden ki Secâvendî'yi esas alan mushaflarda *وَاصْبِرُوا* sözünden sonra vakf-ı mutlak

^[96] Bk. Vekkâk, *Takyîdü vakfi'l-Kur'ân*, 213; *el-Muşhafü'l-Muhammedî el-Mağribî*, 104; *Muşhafü'l-Cemâhîriyye*, 105.

^[97] Âbidîn, *Menhecîyyetü İbn Ebî Cum'a el-Hebtî*, 134.

^[98] İbnü'l-Enbârî, *İzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ'*, 2/843; Nehhâs, *el-Kaṭ' ve'l-i'tinâf*, 2/554; Dâni, *el-Müktefâ*, 186; Secâvendî, *'ilelül-vukûf*, 3/821.

^[99] Bk. *Kur'ân-ı Kerim Meâli*, 423; *Kur'ân-ı Mecîd*, 424.

^[100] Bk. *Muşhafü'l-Medîneti'n-Nebeviyye*, 424; *Muşhafü'd-Dâri's-Şâmiyye li'l-me'ârif*, 424.

^[101] Bk. Vekkâk, *Takyîdü vakfi'l-Kur'ân*, 267; *el-Muşhafü'l-Muhammedî el-Mağribî*, 435; *Muşhafü'l-Cemâhîriyye*, 424.

^[102] İbnü'l-Enbârî, *İzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ'*, 2/686; Nehhâs, *el-Kaṭ' ve'l-i'tinâf*, 1/276; Dâni, *el-Müktefâ*, 104; Secâvendî, *'ilelül-vukûf*, 2/538.

(ط) işareti kullanılmaktadır.^[103] Medine ekolünü esas alan mushaflarda ise رِيْحُكُمْ kelimesinden sonra (صلى) işareti yer alırken, واصْبِرُوا sözünden sonra vakf-ı câiz (ج) işareti kullanılmaktadır.^[104] Hebtî'ye gelince; onun وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ ۖ وَلَا تَتَّخِذُوا أَهْلَ الْبَيْتِ وَالَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ أَوْلِيَاءَ وَلَا تَتَّخِذُوا أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِهِمْ ۚ وَمَنْ يُضَلِّمْ فَإِنَّ اللَّهَ غَافِقٌ شَدِيدُ الْعِقَابِ şeklinde okuyup birbirine atfedilen emir ve nehiy cümlelerinin sonunda vakf yaparak âyeti dört parçaya böldüğü görülmektedir.^[105] Bu iki örnekten de anlaşıldığı üzere Hebtî, bir âyeti birkaç parçaya bölmek suretiyle parçaların her birini vurgulamış ve böylece Allah'ın emir ve yasaklarına dikkat çekmeye çalışmıştır. Ne var ki Hebtî, aralarında mânevî ve lafzî bağlantı olan bu parçaları ayırarak nahiv ve vakf-ibtidâ kaidelerine muhalefet etmiştir.

7. Farklılık arz eden sözler, gruplar veya fiilleri birbirinden ayırmak: Hebtî, birbirine atfedilmiş ama söyleyeni farklı olan sözler (müminler, melekler ve kâfirlere ait sözler), zıtlık niteliğine sahip olan gruplar (cennet ehli-cehennem ehli) veya nitelik açısından farklılık gösteren fiiller (iyilik-kötülük yapmak) arasında vakf yapıp onları ayırır.^[106] Şu iki örneğin konuya açıklık getireceğini düşünmekteyiz. Fâtır 35/32. âyet-i kerimede وَمَنْهُمْ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ ۖ وَمَنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ ۖ إِذْنُ اللَّهِ ط ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا ۖ فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ ۖ وَمَنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ ۖ إِذْنُ اللَّهِ ط “Sonra biz kullarımızdan seçtiklerimizi o kitaba mirasçı kıldık. Onlardan kimi kendine kötülük eder, kimi orta bir durumdadır, kimi de Allah'ın izniyle hayır işlerinde yarışır” buyurulmaktadır. بِإِذْنِ اللَّهِ ile عِبَادِنَا ifadelerinde vakf yapmak, İbnü'l-Enbârî'ye göre hasen iken, Nehhâse göre kâfidir. Dâni'ye göre عِبَادِنَا kâfi iken, âyetin sonu tam bir vakf yeridir. Secâvendî'ye gelince; o, âyette yer alan grupları kısa cümlelere ayırarak her cümlemin sonunda vakf yapmayı caiz görmüştür.^[107] Söz konusu ana kaynaklardaki bu tafsilatın, günümüz mushaflarına yansımaları olarak Secâvendî'yi esas alan mushafların لِنَفْسِهِ ve عِبَادِنَا ifadesinden sonra vakf-ı mutlak (ط) işaretinin kullanıldığı görülmektedir. Medine ekolünü esas alan mushaflarda ise بِإِذْنِ اللَّهِ kelimesinden sonra (ج) işareti mevcuttur.^[108] Öte yandan Hebtî -vakf derecelerini belirtmeden- Secâvendî'nin vakf yaptığı aynı yerlerde durmuş, Hebtî'yi esas alan mushaflarda da bu gibi yerlerde (صه) işareti kullanılmıştır.^[109] Kanaatimizce burada Hebtî ile Secâvendî'nin vakf yerlerini belirleme açısından ortak noktaları, âyette yer alan grupları kısa cümlelere ayırarak

[103] Bk. Kur'ân-ı Kerîm Meâli, 182; Qur'ân-ı Mecîd, 182.

[104] Bk. Muşafü'l-Medîneti'n-Nebeviyye, 183; Muşafü'd-Dâri's-Şâmiyye li'l-me'ârif, 183.

[105] Bk. Vekkâk, Takyîdû vakfi'l-Kur'an, 225; el-Muşafü'l-Muhammedî el-Mağribî, 183; Muşafü'l-Cemâhîriyye, 183.

[106] Âbidîn, Menhecîyyetü İbn Ebî Cum'a el-Hebtî, 145.

[107] İbnü'l-Enbârî, İzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ', 2/850; Nehhâs, el-Kaṭ' ve'l-i'tinâf, 2/573; Dâni, el-Müktefâ, 192; Secâvendî, 'İlelü'l-vukûf, 3/838.

[108] Bk. Kur'ân-ı Kerîm Meâli, 437; Qur'ân-ı Mecîd, 438; Muşafü'l-Medîneti'n-Nebeviyye, 438; Muşafü'd-Dâri's-Şâmiyye li'l-me'ârif, 438.

[109] Bk. Vekkâk, Takyîdû vakfi'l-Kur'an, 269; el-Muşafü'l-Muhammedî el-Mağribî, 449; Muşafü'l-Cemâhîriyye, 438.

söz konusu farklı grupları okuyucu ve dinleyicinin zihninde canlandırmak ve vurgulamaktır. İbnü'l-Enbârî, Nehhâs ve Dâni ise mevzubahis cümleler arasındaki mânevî ve lafzî bağlantı dolayısıyla birbirine atfedilen cümleleri ayırmanın uygun olmadığı görüşündedirler.

Aynı konuya Fussilet 41/46. âyet de örnek gösterilebilir. Âyette *مَنْ عَمِلَ صَالِحًا* *مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا* "Kim din ve dünya için salih bir amel işlerse kendi iyiliği için yapmış olur; kim de kötü amel işlerse kendi aleyhine işlemiş olur" buyurulmaktadır. İbnü'l-Enbârî, Nehhâs ve Dâni bu âyetle alakalı *فَعَلَيْهَا* sözünde vakfın kâfi olduğunu, Secâvendî ise vakfın tam olduğunu zikretmişlerdir ki onlara göre birbirine atfedilen iki cümleyi ayırmak caiz değildir.^[110] Bu yüzdendir ki Secâvendî vakf ekolünü esas alan mushaflarda *فَعَلَيْهَا* sözünden sonra (ط) işareti kullanılırken, Medine ekolü muhafızlarında *فَلِنَفْسِهِ* sözünden sonra (صلى) *فَعَلَيْهَا* , (قلی) işareti yer almaktadır.^[111] Hebtî'ye gelince; onun *مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ* *مَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا* şeklinde okuyup birbirine atfedilen nitelik açısından farklılık gösteren iki fiil cümlesi (iyilik-kötülük yapmak) arasında vakf yapıp onları ayırdığı görülmektedir.^[112] Bu örnekten de anlaşıldığı üzere Hebtî, aralarında mânevî ve lafzî bağlantı olan iki cümleyi ayırmakla bu fiillere dikkat çekmek istese de dil ile vakf-ibtidâ âlimlerine muhalefet etmektedir.

Çalışmamızda ele alınan örnekleri değerlendirdiğimizde Hebtî'nin vakf-ibtidâ açısından belirlediği vakf yerlerini üç kısım olarak sınıflandırabiliriz: Birincisi Hebtî'nin İbnü'l-Enbârî, Nehhâs, Dâni ve Secâvendî gibi kendisinden önce gelen vakf-ibtidâ âlimlerinin ittifak ettikleri görüşlerine katıldığı vakf türleridir. Bu da oldukça fazladır ki vakfların çoğu bu kısma dâhildir. İkincisi, tefsir kitaplarının ve vakf-ibtidâ ana kaynaklarının üzerinde fikir birliği sağlamadığı vakf ihtimalleri arasında tercih yaparak yalnızca birini esas aldığı vakf türleridir. Bu tür vakflar da oldukça fazladır. Üçüncü kısım ise Hebtî'nin tamamen kendine özgü tespitlerde bulunup bu hususta tek kaldığı/infirad ettiği vakf türleridir. Bu tür vakflar diğer iki kısma nispeten oldukça azdır. Ne var ki Hebtî'nin en çok bu kısımdaki vakf tercihleri tartışma konusu olmuş ve bazı Kuzey Afrika âlimleri tarafından ağır tenkitlere maruz kalmıştır.^[113] Buna mukabil, Hebtî'nin vakf konusunda tek kaldığı/

^[110] İbnü'l-Enbârî, *İzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ*, 2/878; Nehhâs, *el-Kaṭ' ve'l-i'tinâf*, 2/629; Dâni, *el-Müktefâ*, 208; Secâvendî, *İlelül-vukûf*, 3/903.

^[111] Bk. *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, 480; *Kur'ân-ı Mecîd*, 481; *Muşhafü'l-Medîneti'n-Nebeviyye*, 481; *Muşhafü'd-Dâri's-Şâmiyye li'l-me'ârif*, 481.

^[112] Bk. Vekâk, *Takyidü vakfi'l-Kur'ân*, 225; *el-Muşhafü'l-Muhammedî el-Mağribî*, 183; *Muşhafü'l-Cemâhîriyye*, 183.

^[113] Muhammed el-Mehdî el-Fâsî'nin (ö. 1109/1697) *ed-Dürratü'l-Garrâ' fi Vakfi'l-Kurrâ'* adlı eseri ile Abdullâh b. Muhammed es-Siddîk el-Ğimârî'nin (ö. 1414/1993) *Minhetü'r-Ra'ûfi'l-Mu'tî bi-Beyâni Da'fi Vukûfi's-Şeyhi'l-Hebtî* isimli eser, Hebtî'nin vakf konusunda infirad ettiği tercihlerini tenkit eden eserlerin bazılarıdır.

infrad ettiği görüşleri; tefsir, kırâat, lügat ve nahiv açısından belli incelikleri dik-kate aldığı düşünülerek kimi âlimler tarafından savunulmuştur.^[114]

SONUÇ

Makale çerçevesinde yapılan incelemede vakf işaretleri ve çeşitleri açısından Hebtî, Secâvendî ve Medine ekollerinin günümüz mushaflarında kullanılan üç temel vakf ekolünü temsil ettiği sonucuna varılmıştır. Bu bağlamda Mağrib ve Kuzey Afrika mushaflarında hicri X. asrın ikinci yarısına kadar herhangi bir vakf işaretinin kullanılmadığı, söz konusu tarihten bu yana Muhammed b. Ebî Cum'a el-Hebtî'nin vakf sistematığının esas alındığı ve bu doğrultuda işaretlemelerin yapıldığı tespit edilmiştir.

Çalışmada İmam Hebtî'nin hayatı, ilmî tahsili, eserleri, fikhî ve itikâdî mezhebi, hocaları ve talebelerine değinilmiştir. Hebtî'nin yaşadığı dönem şartlarından hareketle bölgede Kur'an tilavetinin vahim bir halde olduğu ve vakf-ibtidâ gibi tecvid ilminin en önemli hususlarının büyük ölçüde ihmal edildiği sonucuna varılmıştır.

Diğer taraftan bu makale kapsamında yapılan incelemede vakf-ibtidâ meselesi itibariyle bölgede kayda değer bir bilgi birikiminin bulunmamasının tevhit ettiği boşluk, yanlış uygulamalar ve bunun sonucunda ortaya çıkan kargaşanın Hebtî vakf sisteminin kısa bir sürede yayılmasına sebep olduğu neticesine ulaşılmıştır. Bunun yanı sıra Hebtî'nin görüşlerini çok sayıdaki öğrencisine aktarması, sisteminin son derece sade ve basit olması, vakf yapılması gereken yerlere tek bir sembolle işaret edilmesi ve sistemin âyetleri kısa parçalara ayırma özelliğine sahip olması gibi etkenler, söz konusu vakf sisteminin Mağrib bölgesinde hızlı yaygınlaşmasını sağlayan faktörler arasında yer almıştır.

Çalışmada, Hebtî'nin vakf sisteminin ortaya çıkışındaki muhtemel sebep ve saikler de tespit edilmiştir. İmam Nâfi'in vakf tercihlerini esas alan bir sistem inşa etmek; bölge camilerinde toplu halde okunan Kur'an tilavetlerinde birliktelik sağlamak ve yanlış uygulamaların önüne geçmek ilk sıralarda yer alan sebeplerdendir. Aynı şekilde âyetleri kısa parçalara bölerek yedi kırâati indirâc metodu ile cem eden talebelere kolaylık sağlamak, Mağriblilerin diğer İslam beldelerindeki Müslümanlardan farklı olmaya daha meyilli olmaları da bu sebepler arasında yer alabilir.

^[114] Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdisselâm el-Fâsî'nin (ö. 1214/1799) *Şerhu Takyidi'l-Hebtî*, İbrâhim b. Ahmed el-Mâriğîni et-Tûnusî'nin (ö. 1349/1931) *en-Nücumü't-Tavâlî' fi Şerhi'd-Dürari'l-Levâmi'*, Abdullah Vâhid el-Mârğîni et-Tûnusî'nin (ö. 1399/1979) *Risâletün fi Şerhi Vukûfi'l-Hebtî* ve İbn Hanefiyye el-Âbidîn'in *Menheciiyetü İbn Ebî Cum'a el-Hebtî fi Evkâfi'l-Kur'ani'l-Kerim* gibi eserler, vakf konusunda Hebtî'nin tercihlerini savunan eserlerin bazılarıdır.

Makalede Hebtî'nin vakf sisteminin genel özellikleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu özelliklerin başında bu sistemin İmam Nâfi'nin kırâati doğrultusunda vakf yerlerini tercih etmesi ve İmam Nâfi'nin vakf tercihlerini esas alması gelmektedir. Bunun yanı sıra sistemin âyet sonlarına değil, mâna bakımından uygunluğa itibar etmesi ve vakfları belli çeşitlere ve derecelere ayırmadan sadece vakf yapılması gereken yerleri belirtmesi hususiyeti de öne çıkmaktadır. Aynı şekilde Hebtî'nin farklı bir mâna inceliğinin/uzak ihtimalli bir anlamın varlığına işaret etmesi, lafzatullah'ta vakfetmesi, Allah'ın sıfatlarını ayrı ayrı göstermesi, farklılık arz eden sözler, emir ve nehiyeler, gruplar veya fiilleri birbirinden ayırması gibi özellikleri de zikretmek mümkündür.

Çalışmamızda incelenen örnekler değerlendirildiğinde Hebtî'nin vakf-ibtidâ açısından belirlediği vakf yerlerinin üç grupta sınıflandırılabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Birincisi vakf-ibtidâ âlimlerinin ittifak ettikleri görüşlerine katıldığı; ikincisi, âlimlerin fikir birliği sağlamadığı vakf ihtimalleri arasında tercih yaparak yalnızca birini esas aldığı; üçüncüsü ise Hebtî'nin tamamen kendine özgü tespitlerde bulunup tek kaldığı vakf türleridir.

KAYNAKÇA

- Âbidîn, eş-Şeyh İbn Hanefiyye el-. *Menheciiyyetü İbn Ebî Cum'a el-Hebtî fi evkâfi'l- Kur'ani'l-Kerim*. Cezayir: Dâru'l-İmam Mâlik, 1. Basım, 2006.
- A'râb, Sa'id. *el-Kurrâ' ve'l-Kırâ'ât fi'l-Mağrib*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1990.
- Binabdullah, Abdülaziz. *Mu'cemü'l-muhaddisîn ve'l-müfessirîn ve'l-kurrâ' bi'l-Mağrib*. Rabat, 1972.
- Coşkun, Muhammed. *Mushaf Basımına Yansıyan Yönüyle Secâvendî'nin Vakf Sisteminin Yeniden Okunması Eleştiriler-Teklifler*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.
- Dâni, Ebû Amr Osmân b. Sa'id ed-. *el-Müktefâ fi'l-vakfi ve'l-ibtidâ'*. thk. Cemâl M. Şeref. 1 Cilt. Tanta: Dâru's-Sahâbe, 1. Basım, 2006.
- Hamitü, Abdülhâdî. *Kırâ'atü'l-İmâm Nâfi' inde'l-mağâribe*. Fas: Fas DİB, 2003.
- Hebtî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Cum'a el-. *Takyidü vakfi'l-Kur'âni'l-'Azîm*. Rabat: el-Hizâne el-Haseniyye, Yazmalar, 4138-7708.
- Hilâlî, Ahmed b. Abdilaziz el-. *'Urfü'n-nedd fi hukmi hazfi harfi'l-medd*. thk. İbrahim Ait Ouaghorî. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 2009.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiiyye, 1. Basım, 1984.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Muqaddime*. thk. Abdullah ed-Dervîş. 2 Cilt. Şam: Dâru Ya'rûb, 1. Basım, 2004.
- İbnü'l-Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed. *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-'aşr*. thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ: Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsim b. Muhammed. *Kitâbü İzâhi'l-vakf ve'l-ibtidâ'*. thk. Muhyiddin Abdurrahman Ramazan. 2 Cilt. Dimaşk: Mecme'u'l-Lugati'l-Arabiyye, 1. Basım, 1971.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb. *el-Fihrist*. thk. Ridâ el-Mâzindârî, ts.
- Kârî, Abdulfettâh el-. *et-Taqrîru'l-'ilmî li-Mushafi'l-Medîneti'n-Nebeviyye*. Medine: Mucemme'u'l-Melik Fehd li tıbb'ati'l-Mushafi'ş-Şerif, ts.
- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-. *Letâ'ifu'l-işârât li-fünûni'l-kırâ'ât*. thk. Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kurâniyye. Medine: Kral Fehd Mushaf Basım Kurumu, 1. Basım, 1434.
- Kayahan, Veli. "Vakf ve İbtidâ İlmi ve Kur'an Tefsirindeki Yeri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (ts.), 299-341.

- Kettâni, Muhammed b. Ca'fer el-. *Selvetü'l-enfâs fî men ukbire mine'l-'ulemâ' ve's-şulehâ' fî Fâs*. thk. Muhammed Hamza el-Kettâni. 3 Cilt. Fas: el-Mevsû'a el-Kettâniyye li'Târihi Fas, 1. Basım, ts.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed el-. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2006.
- Mahlûf, Muhammed b. Muhammed. *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlîkiyye*. thk. Abdülmeccid Hayyâlî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, 1. Basım, 2003.
- Maşalî, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*. Ankara: Otto, 1. Basım, 2016.
- Miknâsî, Ahmed b. Muhammed el-. *Dürretü'l-hicâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Muhammed el-Ahmedî Ebünnûr. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1. Basım, 1971.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-. *Kitâbü'l-Kaç' ve'l-i'tinâf*. thk. Abdurrahman b. İbrahim el-Matrûdî. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1. Basım, 1992.
- Secâvendî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Tayfûr es-. *'İlelü'l-vuquf (el-Vakfu ve'l-ibtidâ'ü'l-kebir)*. thk. Muhammed b. Abdillâh el-İdî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2. Basım, 2006.
- Süyûtî, Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kurâniyye. Medine: Kral Fehd Mushaf Basım Kurumu, 1426.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah et-Türkî. Kahire: Dâru Hecer, 1. Basım, 2001.
- Tayyâr, Müsâ'id b. Süleyman et-. *Vuqufu'l-Kur'ân ve eşeruhâ fî't-tefsîr*. Medine: Mucemme'u'l-Melik Fehd li tıbb'ati'l-Mushafî's-Şerîf, 1. Basım, 1431.
- Üşmûnî, Ahmed b. Muhammed el-. *Menârü'l-hüdâ fî beyâni'l-vakfi ve'l-ibtidâ'*. Mısır: Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1973.
- Vekkâk, el-Hasan b. Muhammed. *Takvîdü vakfi'l-Kur'ân'il-Kerim li'bni Ebî Cum'a el-Hebtî dirâse ve tahkîk*. Rabat: ed-Dâru'l-Mağribiyye li'l-Kitâb, 1. Basım, 1991.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır ez-. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-Türâs, 1. Basım, ts.
- el-Muşhafü'l-Cezâiriyy*. Cezayir: el-Matba'atü's-Se'âlibiyye, 1931.
- el-Muşhafü'l-Muhammedî el-Mağribî*. Rabat: Fas Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Fehresü'l-mahtûât bi'l-hizâneti'l-âmm*. Rabat: Matba'atü't-Tümî, 1973.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 15. Basım, 2008.
- Kur'ân-ı Mecîd*. Pakistan, Pencap, 1932.
- Muşhafü'd-Dâri's-Şâmiyye li'l-me'ârif*. Dimaşk: ed-Dâru's-Şâmiyye li'l-Me'ârif, 1404.
- Muşhafü'l-Cemâhîriyye*. Libya: el-Hey'etü'l-Âmm li'l-Evkâf, 2. Basım, 1980.
- Muşhafü'l-Medineti'n-Nebeviyye*. Medine: Kral Fehd Mushaf Basım Kurumu, 1406.